

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?

יעקב לופו

ירושלים, דצמבר 2004

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Can Shas Restore Past Glory?

Jacob Lupu

עורכת לשונית: נורית רונאל
עורכת אחראית: שונמית קרין
הכנה לדפוס: זהבה דדון
הדפסה: דפוס קואופרטיבי אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/19 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2004 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 5666243-02 פקס: 5666252-02
office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחבר

ד"ר יעקב לופו הוא חוקר במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. לאחרונה פרסם שני ספרים: ש"ס דליטא – ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, בהוצאת הקיבוץ המאוחד; מפנה בחברה החרדית – הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, בהוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

על המחקר

במסגרת תכנית המחקרים במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות הכין ד"ר יעקב לופו סקירה הבוחנת את עמדותיה ופעולותיה של תנועת ש"ס באחת הסוגיות המעסיקות את החברה הישראלית והיא סוגיית השילוב בין לימודי קודש ללימודי חול. לימודי החול הם מפתח לקידום חברתי-כלכלי של אוכלוסיית יוצאי המזרח. הפתיחות לפרנסה וללימודי חול הייתה מעוגנת במסורת שהתפתחה בקרב אוכלוסייה זו, ובמיוחד בארצות המגרב שנפתחו להשפעה של הציביליזציה הארופית. אולם עם השנים התרחשה בקרב אוכלוסייה זו השתלטות משמעותית של הגישה הליטאית הגורסת ניתוק מלימודי חול אצל הגברים הצעירים. ש"ס ומנהיגיה לא עמדו עד עתה מול ההגמוניה הליטאית בסוגייה זו ובכך מכבידים על יוצאי המזרח לסגור פערים חברתיים-כלכליים ואף לחזור לדפוסים תרבותיים שהיו מקובלים עליהם בעבר.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרזכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות רשימת פרסומים על דת, חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, (עורך) יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, "יהודים העיירה בוערת" – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
- יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2003
- יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004
- יעקב לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?, 2004

תוכן העניינים

7	מבוא
11	1 "ירושלים דליטא" משתלטת על "ירושלים דמערבא"
11	"קולוניאליזציה תרבותית"
13	"קולוניאליזציה תורנית"
20	2 מסלול ש"כולו קודש" – מלכוד תרבותי וכלכלי
24	3 הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים - ההחמצה של ש"ס
24	המפנה בעמדה החרדית כלפי הכשרה מקצועית ואקדמית
26	הטעם ההיסטורי
27	הטעם המעשי
28	ההחמצה
32	תשלום מס שפתיים
34	4 מגזרות לצד ממלכתיות - "הסגנון השלטוני" של ש"ס
34	רקע
35	הגישה המגזרית – דוגמאות נבחרות
40	סדקים ראשונים בגישה המגזרית ?
43	5 ומה הלאה ?
45	מקורות

מבוא

כבר מתחילת המאה ה-20 החלו יהודים ממוצא מזרחי לסגל לעצמם את אורח החיים החרדי בנוסח המזרח-אירופי. עם זאת, החרדיות הספרדית¹ חדרה לתודעה הציבורית כתופעה קבוצתית, בעלת ממד פוליטי, בעיקר מאז התארגנות ש"ס כרשימה לבחירות לכנסת ה-11 (בשנת 1984). חרדיות זו איננה מסתפקת במסר התרבותי המתמחה בקריאה ל"החזרת עטרה ליושנה" – שאיפתה המוצהרת היא לפעול בכל התחומים במטרה לקדם את מעמדם הכלכלי והחברתי של יוצאי עדות המזרח. ואכן, במשך עשרים השנים האחרונות ש"ס פועלת נמרצות ליצירת הרושם שהיא מעצבת חרדיות ספרדית חדשה-ישנה ומחזירה עטרה ליושנה.

טענתי היא שש"ס נכשלה בהשגת יעדים אלה. היא לא חוללה כל שינוי במצב ההיסטורי הבסיסי המאפיין את החרדיות הספרדית, והוא: השליטה הליטאית בעולם הדת בישראל והכפפת הספרדים לאורח החיים הליטאי. הספרדים החרדיים השתלבו בקרב הקהילות הליטאיות בבני ברק, ירושלים, נתיבות, קירית ספר או ביתר-עילית. ש"ס אף תורמת להמשך עיצובם של הספרדים החרדיים כבני דמותם של החרדים הליטאיים. דבר זה בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בהימנעות משילוב לימודי חול עם לימודי הקודש, בקרב תלמידים ספרדיים בגילאי החינוך העל יסודי לאחר שסיימו את מסלול הלימודים ברשת החינוך של ש"ס ובזניחת המאבק האמיתי במישור הכלכלי-חברתי. אסטרטגיה זו איננה מובילה ל"החזרת עטרה ליושנה" משום שמסלול החינוך ש"כולו קודש" זר לתרבות הספרדית; יתר על כן, אימוץ גישה זו בחינוך הוא הגורם הישיר לעוני במגזר החרדי בכלל ובקרב בני התורה הספרדיים בפרט. התוצאה היא כישלונם של החרדים הספרדיים לחדש את הזיקה לדת ולמסורת בדפוסים התרבותיים המוכרים להם מארצות מוצאם. במקום זאת, דיוקנו של החרדי בן עדות המזרח מעוצב בדמותו של החרדי האשכנזי: חסר כל כישורים להשתלב במשק הכלכלי המודרני ותלוי לחלוטין במשאבים ציבוריים, שאותם ניתן להשיג רק באמצעות פוליטיקה מגזרית.

1 בעבודה זו יוגדרו יוצאי ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה כ"ספרדים", "בני עדות המזרח", "מזרחיים", "יהודי המזרח" וכ"ב – הכל לפי העניין וההקשר.

בחירה אסטרטגית זו של ש"ס מתמיהה ביותר, שכן מאות אלפי בני עדות המזרח שהצטרפו לתנועה או תמכו בה ציפו ממנה להיאבק על השגת משאבים לקידום ההשכלה של ילדיהם, ולא להסתפק בייצוג ערכי דת ומסורת. אוכלוסייה זו, המגדירה את עצמה כמסורתית, מסתייגת מאידאל ההסתגרות בעולם הישיבות והכוללים, והיא מבקשת גם להבטיח את עתידם הכלכלי של הצאצאים.

ואמנם, רוב בוחר ש"ס אינם חרדים מובהקים. בסקר שנערך בשנת 2000, לאחר שמנהיגי ש"ס הכריזו על "המהפכה הספרדית", (בסדרת כתבות בעיתון 'דיעות אחרונות' שציינו 15 שנים להקמת ש"ס) נעשה ניסיון לשרטט פרופיל של תומך ש"ס טיפוסי.² בסקר נמצא כי 94% מבוחר ש"ס הגדירו את תפקידי תנועתם על מערכת צירים דתית-עדתית; עיקר עניינם התמקד בחיזוק הדת, בחיזוק כוחה וגאוותה של יהדות ספרד וביצירת גשר בין דתיים לחילונים. 57% מבוחר ש"ס מגדירים את עצמם כדתיים ומסורתיים, 30% מגדירים את עצמם כחרדים ו-13% מגדירים את עצמם כחילונים. מנתונים אלה עולה כי 70% מבוחר ש"ס אינם רואים את עצמם כחרדים, ומן הסתם אינם שואפים לנהל אורח חיים חרדי ואינם דוגלים בחינוך במסלול של קודש בלבד. יתר על כן, יש להניח שגם רבים מהמגדירים את עצמם כחרדים היו מאמצים מודל המשלב "תורה עם דרך ארץ" (לימודי חול לצד לימודי קודש), אילו הוצעה להם אלטרנטיבה כזו. מודל זה מיושם בהיקף משמעותי בקרב הקהילה היהודית הספרדית בצרפת ומופעל גם במספר ישיבות במדינת ישראל.

אנשי ציבור מזרחיים ופעילים של ש"ס טוענים שש"ס זיהתה מצוקה תרבותית והציגה פתרונות. האומנם? האם הצליחה המפלגה לעצב זהות ספרדית-חרדית חדשה-ישנה? אין ספק שהרב עובדיה יוסף פעל רבות ועודנו פועל בתחום זה: ראויים לציון מפעלו ההלכתי המקיף, יכולתו לפסוק בסוגיות חדשות וקשות המתעוררות לפרקים, תוך הפגנת ידע מעמיק בש"ס ופוסקים, ומאבקו בפוסקי ההלכה האשכנזיים. אולם האם כל אלה אכן ממלאים את החסר בתרבות התורנית הרחבה של יהדות המזרח, תרבות שאינה מוגבלת רק בתחומי הפסיקה ההלכתית? מה קורה בתחומי הלמדנות התורנית הספרדית? מה קורה בתחומי הפיוט והשירה, הספרות והאגדה? והיכן במערכת החינוך החרדית-ספרדית בא לידי ביטוי השילוב של "תורה ומדע"?

כיום מנסים גורמים שונים בחברה החרדית לפרוץ את מצור העוני ולהתיר, אף כי בצמצום ותחת פיקוח, לימודי חול אשר יכינו את הבנים לחיי פרנסה. אולם גם כיום לא נמצא בחוגי ש"ס העוז לפנות אל מנהלי מוסדות החינוך התורני כדי שיעודדו את בוגריהם להצטרף ללימודי הכשרה מקצועית. עד קיץ תשס"ד נותבו פניות מסוג זה אך ורק למנהלים של מוסדות חינוך לבנות. ואם אין בכוחו של הרב עובדיה יוסף להתייצב

2 פלוצקר, סבר. 'סקר המוסף לשבת ומינה צמח'. **ידיעות אחרונות** (8 בספטמבר 2000).

לעומת הליטאים ולשנות את המסלול המייעד את הבנים ללימודי קודש בלבד – מי מלבדו מסוגל לעשות זאת?

לאחר הקמת ש"ס ניהל הרב עובדיה יוסף מאבק נגד ההגמוניה הליטאית ומרד בסמכותו של הרב שך. שיאו של המרד היה בשעה שהצטרף לממשלת יצחק רבין בשנת 1992 בניגוד לעמדתו המפורשת של הרב שך. מרידתו הצליחה בתחום הפוליטי, אך כשלה בתחום התרבותי, כיוון שלא חוללה כל שינוי בעולם הישיבות הספרדיות, שם נמשכת עד היום השליטה הליטאית ללא עוררין. במובן זה החמצתה של ש"ס בולטת לעין ולא נראה שבעתיד היא ניתנת לתיקון, משום שהמפלגה לא השכילה להקים אלטרנטיבה לעולם הישיבות הליטאי.

יובל שנים חלף מאז שנות העלייה הגדולה מארצות האסלאם, תקופה שבמהלכה חל שינוי דרסטי בתפיסות תרבותיות וערכיות בחברה הישראלית. בעבר רווחו תיאוריות שהתבררו כמוטעות בדבר עליונותה של התרבות המערבית על מורשת יהדות המזרח, והחברה הישראלית משלמת עד היום על משגי העבר. עם זאת, הלקח נלמד במידה רבה, ובעקבות זאת באה לידי ביטוי גם ההודאה בטעות באמצעות ריטואל "בקשות הסליחה לדורותיהן" מצד מנהיגים ואנשי ציבור אשכנזיים.

מחאת עדות המזרח פרצה בשנת 1959 במאורעות ואדי סאליב, עלתה על סדר היום הציבורי בהפגנות "הפנתרים השחורים" בתחילת שנות ה-70 ובאה לידי ביטוי במהפך הפוליטי בשנת 1977, כאשר הליכוד עלה לשלטון לראשונה בישראל וערער את ההגמוניה של המערך שנמשכה עד אז. בעקבות המהפך החלה גם דעיכתה של גישת הפער התרבותי כמסבירה את הפער הבין-עדתי במדינת ישראל – הן בתחום התודעה החברתית והן בתחום המחקר האקדמי. בימינו גוברת ההכרה שמעמדם הכלכלי והחברתי של אזרחי ישראל, ובתוכם גם יוצאי ארצות המזרח, הוא פונקציה של נגישות לחינוך ולהשכלה או להכשרה מקצועית-טכנולוגית נאותה. אלה הם הגורמים העיקריים המאפשרים קיום ניעות חברתית.

גם מערכת החינוך משילה בהדרגה את התפיסות הקודמות. בעבר הוגדרו אוכלוסיות שלמות כ"טעוני טיפוח", "ישראל השנייה" או "עדות", והוקמו עבורן מסגרות חינוך נפרדות במטרה מוצהרת לקדם אותן. אך כיום גוברת ההכרה כי מסגרות אלה הנצחיות למעשה את הפער.³ השיח הציבורי משתנה: כיום אף קבוצת מוצא אינה מוגדרת כבעלת "יכולת לימודית נמוכה" או "מחסומים מנטליים".

השיח הציבורי משתנה והתובנות של המומחים לחינוך משפיעות גם על הזירה הפוליטית. במאי 2004 הוקם על ידי שרת החינוך "כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך

3 סבירסקי, שלמה (1990). **החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**. תל אביב: הוצאת ברירות, עמ' 7-15.

בישראל" (ועדת דברת, מאי 2004). הוועדה התבקשה להציע רפורמה מקיפה בחינוך, לאור הישגיהם הירודים של תלמידי ישראל במבחני הישגים בינלאומיים. בדו"ח שחיברה הוועדה (ואשר הממשלה אישרה ביום שבו הוגש) ניתוח הגורמים למצב זה כבר אינו מתמקד בפער התרבותי בין יוצאי עדות שונות – שכן לדעת המחברים שורש הבעיה מצוי בעיקר במישור הכלכלי-חברתי:

"במציאות החברתית-כלכלית בישראל, על מערכת החינוך לצמצם פערים שמקורם ברקע החברתי-כלכלי של תלמידיה במוצאם העדתי או במקום מגוריהם..."⁴.

ובמקום אחר בדו"ח מדובר על "חסך חינוכי" כמקור להבדלים בהישגים:

"מערכת חינוך איכותית מעניקה הזדמנות אמיתית לכל ילד למצות את הפוטנציאל החבוי בו ולצמצם את השפעתם של חסכים חינוכיים יחסיים הנובעים ממצב משפחתו, מתנאי מגוריו ומאופי הקהילה אליה הוא משתייך. מדינת ישראל אינה עומדת במבחן זה בכבוד"⁵.

בין היתר נאמר בדו"ח כי הפערים בין "ישראל הראשונה" לבין "ישראל השנייה" נובעים מסיבות כלכליות, דהיינו, ממידת השליטה על משאבים ואמצעים. משרות ותפקידים במערכות השלטון הם חלק מהשלל שחולקות ביניהן קבוצות הכוח; ניתן אפוא לחולל תמורות חברתיות באמצעות שינויים בשליטה על משאבים ובנגישות אליהם (לא רק באמצעות תהליכי מודרניזציה וגישור על פערים תרבותיים).

תהליכים הפוכים לחלוטין מאלה שתוארו לעיל מתרחשים במגזר החרדי: אף כי החרדים הספרדיים אימצו את הנורמות ואת אורח החיים של עולם התורה הליטאי, הסטיגמה שלהם כ"פרענקים" שרירה וקיימת, והם נתפסים כנחותים. כמו כן, מערכת החינוך החרדית העל-יסודית (לבנים) אינה מאפשרת נגישות ללימודי חול. בחירה תרבותית זו – ההימנעות מלימוד מתמטיקה, מדעי המחשב, אנגלית ועברית כהלכתה – היא היא הגורם לנחשלות ולעוני השוררים במגזר זה.⁶ מדיניותה של ש"ס תומכת בהימנעות מלימוד מקצועות אלה, על כן היא פוגעת קשות בסיכויים ל"החזרת עטרה ליושנה".

4 כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (אייר תשס"ד – מאי 2004). **דין וחשבון – התכנית הלאומית לחינוך**. עמ' 8.

5 **שם**, עמ' 39.

6 המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון (2002). **ממדי העוני ואי-השוויון בהתחלקות בהכנסות במשק - 2001: ממצאים עיקריים**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

"קולוניאליזציה תרבותית"

התפיסות האירופוצנטריות והאוריינטליסטיות, שאפיינו את הקולוניאליזם האירופי במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, מבוססות על גישת הפער האתני-תרבותי. תפיסות אלה חדרו גם לתנועה הציונית שהולדתה באירופה באותה תקופה. עדויות לכך מצויות בספרו של סמי שלום שטרית, המתאר את המאבק של יהודי המזרח בישראל בשנים 1948-2004, וכן במחקרים רבים אחרים, המתארים את אשר התרחש בתקופת העליות הגדולות מארצות האסלאם בשנות ה-50.⁷

מיצובו של הקולקטיב שהוגדר כ"עדות המזרח" במעמד נחות, והעמדת המודרניזציה (התרבות האירופית) בקוטב הנגדי החיובי, אילץ את המזרחיים לבטל את זהותם התרבותית ולשאוף לאמץ את הזהות הישראלית הנורמטיבית, כפי שהוגדרה על ידי העילית האשכנזית. הקריטריון להצלחתם של יהודי המזרח, הן בעיניים "מזרחיות" והן בעיניים "מערביות", היה היטמעות ה"מזרחיות" בתוך התרבות האשכנזית. "התבוללות" זו, שמשמעותה המעשית הייתה התפרקות מנכסים תרבותיים כדי לשרוד, זכתה לכינוי "השתכנזות". יהודי מזרחי שלא "השתכנז" נותר בעמדה נחותה, והשאיפה "להשתכנז" מנעה מהמזרחיים לבחון בעין ביקורתית את אי השוויון במעמד הפוליטי-חברתי בהשוואה לזה של יוצאי אירופה.

המחקר בתחום זה מביא את החוקרים לשלבים הראשונים בבניין התנועה הציונית – לפעילותו ולהשקפותיו של בנימין זאב הרצל. לטענתם, כבר אצל הרצל ישנה התייחסות אוריינטליסטית מובהקת כלפי יהודי המזרח, וראייתם כנחותים ואקזוטיים. הרצל לא כלל אותם בתכניתו המהפכנית להקים את מדינת היהודים הישנה-חדשה; מלבד את אלה הנושאים נתינות אירופית – יהודי אלג'יר הצרפתים ויוצאי ספרד. בקונגרס הציוני הראשון נכחו 246 משתתפים, ומלבד משתתף אחד מארץ ערבית (אלג'יר) שגם הוא היה

7 שטרית, סמי שלום (2004). **המאבק המזרחי בישראל: 1948-2004**. תל-אביב: עם עובד. ראה גם: באום-בנאי, רוני (2001). 'תנועה חרדית ציונית'; ולוי, גל ואמריך, זאב (2001). 'ש"ס ו'חזיון התעותעים האתני'. בתוך: פלד, יואב (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**. תל-אביב: ידיעות אחרונות; ליסק, משה (תשנ"ט, 1999). **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך**. ירושלים: מוסד ביאליק.

ממוצא אירופי, לא נכחו שם יהודים מארצות האסלאם. הפעילות הציונית שהתקיימה בכל זאת בארצות המזרח לא קיבלה מעולם ביטוי של התארגנות לאומית עצמאית, שכן דרכה הוכתבה במידה רבה על ידי השקפותיהם ופעילותם של יהודי המערב.⁸

קימרינג ושהב מציינים את תקופת העלייה השנייה (1914-1904) כראשית היווצרותה של הבעיה העדתית בישראל וראשית האפליה המודעת והמוסדית של יהודי המזרח. באותה תקופה "יובאו" מתימן פועלים "טבעיים", שהיו אמורים להתמודד עם הפועלים הערביים, בעלי השכר הנמוך, על עבודה במושבות האיכרים.⁹ לכאורה, הייתה זו פעילות ציונית לעילא, שהשתלבה במאבק החלוצי להגשמת האידיאל של "עבודה עברית". אולם אפליית התימנים נבעה מעצם סיווגם כ"פועלים טבעיים", לעומת עמיתיהם המזרח אירופיים שסווגו כ"אידאליסטים". בעקבות הבחנה מפלה זו קיבלו התימנים שני גרושים ליום עבודה מטעם "המשרד הארץ-ישראלי", בעוד שה "רוסים" קיבלו עשרה גרושים.

חורבן יהדות אירופה בשואה העלתה את חשיבותם של יהודי ארצות האסלאם – הם הצטיירו כמאגר של יהודים שיוכלו למלא את החלל הדמוגרפי שנוצר. כבר במלחמת העולם השנייה החלה להתגבש תפיסה זו, והיא באה לידי ביטוי מובהק בהצגת "תכנית המיליון" של דוד בן גוריון. בשנת 1942 פרש בן גוריון את תכניתו להעלאת מיליון יהודים לארץ-ישראל, בעיקר מקרב יהודי ארצות האסלאם.¹⁰ כבר אז עוררה התכנית התנגדות מצד ההנהגה הציונית. חלק ממנהיגי היישוב ראו את הערך המוסף של יהודי ארצות האסלאם כערך כמותי-אינסטרומנטלי גרידא, דהיינו, הם סברו כי ליהודים אלה תהיה תרומה דמוגרפית ובכך יסייעו בחיזוק האומה הישראלית החדשה, אולם במקביל, הם יביאו להפחתה בערכה ה"איכותי". לאור גישה זו, לא יפלא אפוא כי כבר אז נזרעו זרעי השאיפה "לעצב" את יהודי המזרח – על תרבותם, ערכיהם ואורח חייהם – רוח הציונות הישראלית; המטרה הייתה "להתאים" אותם לצרכים הלאומיים כפי שנתפסו בעת ההיא על ידי הנהגת היישוב.

החינוך היה הכלי שבאמצעותו ביקשה הנהגת היישוב לממש את האידאולוגיה הזו, וזו הייתה ראשיתה של גישת "כור ההיתוך". עם חקיקת חוק חינוך ממלכתי (1953) קיבלו בתי הספר של זרם העובדים ושל הזרם הכללי את התואר "ממלכתיים", ובתי הספר של זרם "המזרחי" את התואר "ממלכתיים-דתיים". בפועל לא חל מיזוג והמזרחיים לא

8 שנהב, יהודה (2004). **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**. תל-אביב: עם עובד, עמ' 29.

9 קימרינג, ברוך (2004). **מהגרים, מתיישבים, ילידים**. תל-אביב: עם עובד, עמ' 101, שנהב (2004), **שם**, עמ' 31.

10 גם בארצות-הברית הוקמה באותה עת ועדה להצלת "המיליון האבוד", שמטרתה הייתה להציל מבחינה רוחנית את מיליון היהודים שחיו בארצות האסלאם, ואשר נתפסו כנתונים לתהליכי התפוררות וכליה (ראה גם עמ' 17 להלן).

נטמעו בקרב האשכנזים, אלא התקיימו שתי מערכות חינוך: ה"טובה" לוותיקים אשכנזיים ו"הירודה" לעולים החדשים, בעיקר מעדות המזרח.¹¹

מדיניות החינוך שהתגבשה בראשית שנות המדינה אמנם כיוונה את המזרחיים ללימודים על פי תכנית הלימודים הרשמית, אך בדרגה נמוכה יותר מכיוון שהמורים שלימדו בפריפריה ובשכונות המצוקה בערים הגדולות היו ברמה נמוכה יותר מאלו שלימדו בישובים הותיקים והמבוססים. בנוסף הלימודים התנהלו פעמים במסלולים נפרדים. למרות שמדינות החינוך עוטרה בכותרות חיוביות – "מדיניות הטיפוח", ו"החינוך המפצה" אי אפשר להתעלם מההסללה שהובילה את המזרחיים לחינוך הטכנולוגי ואילו האשכנזים כוונו לחינוך העיוני שהוביל ללימודים אקדמיים. (המשמעות בימנו של חינוך טכנולוגי היא שונה מכיוון שנלמדים בחינוך הזה מקצועות הקשורים להיי-טק, בראשית שנות המדינה היה זה חינוך שכלל הכשרות מקצועיות פשוטות למסגרות, נגרות מטבח וכו').

מנהיגי המדינה, שרובם היו ממוצא אירופי, תבעו מהלא-אירופים להשתלב במערכת החינוך הקיימת שהוצגה כאוניברסלית. לדעת החוקרים גל לוי וזאב אמריך כל תביעה מזרחית הוצגה כבדלנית וכמנוגדת לאתוס הלאומי הציוני.¹² סמי שלום שטרית טוען שגישה זו הביאה לכך שרוב המזרחיים נותרו מחוקי זהות למחצה מחד גיסא, ודחויים על ידי ההגמוניה האשכנזית מאידך גיסא.¹³

"קולוניאליזציה תורנית"

הן הציבור הרחב והן התקשורת בישראל רואים את החרדים מעדות המזרח כקולקטיב הומוגני המזוהה עם ש"ס. תפיסה זו כוללנית וסטריאוטיפית במידה רבה, שכן רבים מהחרדים המזרחיים חיים בתוך עולם התורה הליטאי. אחרים, הפעילים בש"ס או התומכים בה, היו אמורים לייצג את אלה השואפים להתנער מהאפוטרופסות הליטאית ולעצב דיוקן של חרדי מזרחי הנבדל מזה של עמיתו הליטאי. למעשה, המציאות שונה בתכלית: תהליך החיקוי התרבותי, שבו בני תורה ספרדיים מאמצים לעצמם סממני תרבות והליכות של חרדים ליטאיים, מעמיק ביתר שאת; הליטאים הם קבוצת עילית תורנית, המחזיקה בעמדת מנהיגות בעולם התורה, והיא הקובעת את הנורמות בקהילה החרדית. במהלך המאה העשרים הצליחה קבוצה זו לכפות את מנהיגותה ואת אורח חייה על כלל הציבור החרדי, ובתוכו גם על הציבור הספרדי-מזרחי.

11 סבירסקי, שלמה (1990). שם, עמ' 102-47.

12 לוי ואמריך (2001). שם, עמ' 146-147.

13 שטרית, סמי שלום (2004). שם, עמ' 47.

מפגש זה בין התרבות התורנית המזרח-אירופית לבין זו של יהודי צפון אפריקה מגלם תהליך שניתן להגדירו כ"קולוניאליזציה תורנית"; יש הקבלה בין תהליך זה לבין "הקולוניאליזציה התרבותית", שבאה לידי ביטוי בעת החדשה במפגש בין ספרדים לאשכנזים בחברה הכללית.

האסכולה הליטאית החזיקה בתפיסה אירופוצנטרית חרדית מובהקת. גם אצל אסכולה זו התגבשה לאחר השואה גישה אינסטרומנטלית כלפי יהודי המזרח: ראיתם כמאגר דמוגרפי, שנועד למלא את השורות החסרות בעולם הישיבות שחרב. גם בחברה החרדית החינוך היה הכלי שבאמצעותו השליטו הליטאים את "כור ההיתוך" בצלמם ובדיוקנם. בדומה למה שאירע בחברה הכללית, גם ב"כור ההיתוך" הליטאי התגלו תופעות של התנשאות וזלזול כלפי יהודי המזרח. התיוג השלילי של המזרחיים בחברה החרדית היה אף חמור יותר מאשר בחברה הכללית, שכן הליטאים, בשונה מן החילונים, נמנעו מנישואין בין-עדתיים.

כך התגבש מעין "פרוטקטוראט ליטאי" שמנע מבני עדות המזרח להתמודד בכוחות עצמם על עיצוב אורח חייהם בצמתים היסטוריים חשובים, כפי שיתואר להלן. הדברים הגיעו לידי כך שהאשכנזים מנעו את זכותם של הספרדים ל"דעת תורה", גם כאשר קם להם מנהיג, הרב עובדיה יוסף – גדול בתורה ובהלכה בקנה מידה היסטורי.¹⁴

נהוג לחשוב שההגמוניה האשכנזית בהנהגת הליטאים החלה להתגבש בתקופת העליות הגדולות מארצות האסלאם בשנותיה הראשונות של המדינה, וכי התקופה היא מציינת את נקודת המפנה ל"השתכנזות" הספרדים. ההסבר המקובל הוא שבאותם ימים מספרן של הישיבות הספרדיות המעולות היה מצומצם ביותר, והישיבות החסידיות (חצרות המסוגרות בתוך עצמן) לא היו פתוחות בפני עדות המזרח – לכן נשלחו ילדים ממוצא מזרחי לישיבות אשכנזיות ליטאיות, ספגו בהן את החינוך האשכנזי-ליטאי, וכאשר הגיעו לבגרות – הקימו את ש"ס.

למעשה, שורשי "הקולוניאליזציה התורנית" מגיעים לתקופות היסטוריות שקדמו לקום המדינה – לעידן הקולוניאלי שבתחילת המאה ה-20. התופעה החלה לצמוח כבר בראשית המאבק שהתרחש בעולם היהודי – בין אלו מקהילות ישראל שנפתחו למודרניזציה לבין שומרי האמונה הקיצוניים. ניתן לזהות בתהליך ההשתלטות של החרדיות הליטאית ארבעה ציוני דרך חשובים במהלך המאה ה-20:¹⁵

14 דבר זה בא לידי ביטוי בדברי הרב שך, שטרם הגיע זמנם של המזרחיים לשמש בעמדות הנהגה. ראה: רהט, מנחם (1998). **הרוח והכוח: איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית**. תל-אביב: אלפא תקשורת, עמ' 182.

15 לופר, יעקב (2004). **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 38.

א. ערב מלחמת העולם הראשונה: ייסוד אגודת ישראל העולמית בעיר קטוביץ' שבפולין בשנת 1912 ובעקבות זאת – כינון תלמודי התורה של רשת "אם הבנים" במרוקו, על ידי הרב הליטאי זאב הלפרין.

ב. התקופה שלאחר השואה: ההשתלטות הליטאית על הקמת מוסדות "אוצר התורה" במרוקו לאחר השואה, והוצאת אלפי ילדים ממרוקו לשיבות הליטאיות החדשות שהוקמו באירופה.

ג. העשור הראשון לקיום מדינת ישראל: פעילות "חבר הפעילים" של הליטאים שהכניסו אלפי ילדים של עולי ארצות האסלאם לשיבות הליטאיות בארץ, וכינון עולם תורה ספרדי בתוך עולם התורה הליטאי.

ד. העשור האחרון של המאה ה-20: הניסיון הכושל של ש"ס להתנער מהאפוטרופסות הליטאית בעולם התורה.

כבר עם ייסוד אגודת ישראל העולמית בקטוביץ' (1912) העלו משתתפי הכינוס את הצורך "להציל" את יהודי ארצות האסלאם (שלא הוזמנו לכינוס ולא נכחו בו) מציפורני רשת "אליאנס" ("כל ישראל חברים").¹⁶ "אליאנס" ייצגה את ההשכלה והמודרניות ואיימה על שלמות הדת. חלק מן הדוברים טענו כי רק היהדות החרדית השכילה במהלך הדורות לגדור את הפרצות בפני הנצרות שניסתה להעביר את היהודים על דתם, וגם בעת החדשה רק היא תוכל לעמוד בפני הנצרות בדמותה החדשה כתנועת השכלה ואמנציפציה. היו שטענו כי יהודי המזרח לא התנסו במאבקים מסוג זה במהלך ההיסטוריה, וכי הם אינם מסוגלים (בשל תכונותיהם) לקחת אחריות לגורלם, על כן צריכים יהודי אירופה להיחלץ לעזרתם. בהקשר זה יש לציין שהחרדים הליטאיים ראו ברשת "אליאנס" איום, אף כי זירת הפעילות של מוסדות "אליאנס" לא הייתה באירופה, כך שלא נשקפה לתלמידי הרשת סכנת התבוללות. ליהודי מרוקו בתחילת המאה ה-20 היה מעמד דתי אוטונומי כ"דימים" (בני חסות), והחברה המוסלמית לא שאפה כלל לגרום להם להמיר את דתם או לעודדם להתבולל בתוכה. גם מוסדות "אליאנס" לא ביקשו לכוון את תלמידיהם להתבוללות, אלא לשלב בין החיים המודרניים לבין חיי הדת:

16 חברת "אליאנס" הוקמה בפריז בשנת 1860. הייתה הארגון הבין-ארצי הראשון בעת החדשה שהוקם במטרה להגן על זכויות היהודים ולסייע להם לרכוש השכלה, שליטה בשפות זרות ומקצוע, בנוסף לבקיאות בלימודי הקודש. הקימה רשת של מוסדות חינוך, שפעלו בצפון אפריקה, במצרים, בארץ ישראל ובמדינות אחרות באגן הים התיכון. שפת הלימוד הייתה צרפתית, אך תכנית הלימודים כללה לימודי עברית ויהדות.

"גם בהנחיות שבכתב וגם בחוזרים השונים ששלחנו התבקשו המורים שוב ושוב לשמור על המצוות העיקריות של דתנו..."¹⁷

לאחר הכינוס בקטוביץ' הגיע למרוקו ב-1912 הרב זאב הלפרין, מאנשי "היישוב הישן" בירושלים, והקים בה את רשת החינוך "אם הבנים". שיטות החינוך ומסורות הלימוד שהונהגו במוסדות הרשת תאמו את המקובל אצל הליטאים. במקביל הקים הרב הלפרין במרוקו גם את אגודת "מחזיקי הדת", שהייתה העתק מדויק של אותה אגודה שפעלה ברוסיה באותה תקופה, ואשר מטרתה הייתה להיאבק בתופעות ההשכלה והציונות ולחזק את עולם התורה. הרב הלפרין נבחר ליו"ר האגודה, ועמד בראש המאבק המר ברשת "אליאנס", כשהוא גורר אחריו חלק מהציבור המקומי ורבניו.

במסגרת מאבק זה נתן הרב הלפרין ביטוי ליחסו כלפי הקהילה שבה פעל כעשר שנים, ובדבריו ביטא את ההתנשאות העתידה ללוות את ההשקפה הליטאית לכל אורך המאה ה-20 ועד ימינו.

"בצפון אפריקה כל היהודים הנקראים ספרדים צריך להם כוח של אחרים, חסרי כשרונות לעשות תעמולה הם, והחינוך שלהם בשפל המצב בלא שום סדר ומשטר... יותר מתשעים למאה אינם יודעים קרוא וכתוב בשום שפה... להתחיל לחשוב מחשבות חייבים איתם אשכנזים לסלול לנו מסילה דרך ונלך בה... ורק בכוח כוח אשכנזי כשרונות של חכמה וידע של חי ורגיש הפכת את הסדרים בחינוך לטובה... בימי שבתך במאראק נשתנו הדברים לטובה בכל המדינה... ובדברי הימים של מאראק (מרוקו - ל"ל) ישפטו את מעשיך"¹⁸

זוהי אפוא תחילת ההשתלטות של "ירושלים דליטא" על "ירושלים דמערבא"¹⁹ - תופעה הנמשכת עד ימינו. השתלטות זו באה לידי ביטוי בשינוי דרך לימוד התורה, בדרכי חינוך שונות ובסיגול אורח חיים והופעה חרדית מזרח-אירופית, השונים ממה שהכירו יהודי המזרח בארצות מוצאם.

ציון הדרך ההיסטורי השני, המשקף עליית מדרגה בכוחה של היהדות הליטאית, חל לאחר השואה. בעקבות חורבן עולם התורה במזרח אירופה התאגדו מספר רבנים ליטאיים במטרה להקימו מחדש. בראשם עמד הרב אברהם קלמנוביץ', ראש ישיבת מיר בארצות-הברית, מראשי "ועד הצלה"²⁰ ולימים נשיא אגודת ישראל העולמית. במרוקו

17 רודריג, אהרון (תשנ"א) **חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929**. ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 103.

18 מכתב מהרב זאב הלפרין להסתדרות הציונית בלונדון, ט"ז אלול תר"פ (התקבל ב-10.9.1920). 4Z. 2331.

19 כך כונתה העיר מאקנס, שהייתה מרכז תורני גדול במרוקו בתחילת המאה ה-20.

20 ארגון הצלה וסעד שהוקם בנובמבר, 1939 על ידי אגודת הרבנים האורתודוקסיים של ארצות-הברית וקנדה. מטרתו הייתה להציל רבנים ותלמידי ישיבות, שלאחר מלחמת העולם השנייה נמלטו מפולין לליטא.

חיו אלפי ילדים דתיים שלא השיגה אותם יד הצורך, ועובדה זו הפיחה ברבנים תקווה כי גיוס ילדים אלה יאפשר את שיקום עולם הישיבות. במקביל פתח ארגון הג'וינט האמריקני, בשיתוף עם אגודת "אוצר התורה", ביוזמה לשיקום עולם התורה במרוקו ולהצלת החינוך היהודי בקרב יהודי המזרח, שכוננו בפי היזמים בשם "המיליון האבוד". אגודה זו נוסדה על ידי הגביר יצחק שלום מניו-יורק ויוסף שמאע מירושלים. הרבנים הליטאיים שחברו ליוזמה זו ל"סיוע רוחני" ניצלו את מעמדם ואת תקציבי הג'וינט כדי להשליט על "אוצר התורה" את תפיסותיהם האידיאולוגיות. הם התנגדו באופן מוצהר לכל שיתוף פעולה עם גורמי ההשכלה, דוגמת רשת "אליאנס".

במקביל לפעילות זו, החלו הרבנים הליטאיים להעביר אלפי תלמידים מחוגי "אוצר התורה" במרוקו ללימודי המשך בישיבות הליטאיות שהוקמו מחדש באירופה, בארצות-הברית, בישראל ובמרוקו עצמה. לשם כך הופעלו לחצים על משפחות הילדים במרוקו, תוך ניצול מצבן הכלכלי הירוד. הורי הילדים שיתפו פעולה עם הרבנים, הן משום שהאמינו בהם והן עקב ההקלה במצוקה הכלכלית בעקבות יציאת הבנים מהבית. אולם הם לא שיערו שילדיהם ינותקו לחלוטין מלימודי חול ומהשכלה כללית. התלמידים שנבחרו ללמוד בישיבות היו מבין המצטיינים, והועידו אותם למלא את השורות החסרות בישיבות הליטאיות, בתקווה שיצמיחו מביניהם גדולים בתורה. לרבנים לא הייתה כל כוונה להחזירם למרוקו, על מנת שישמשו מורים ברשת "אוצר התורה", אף-על-פי שהרשת התרחבה והייתה זקוקה לסגל של מלמדים חדשים.

התלמידים שנשאבו אל עולם התורה הליטאי עברו מטמורפוזה תרבותית מוחלטת, וזנחו כליל את התרבות המזרחית שנחשבה בעיניהם נחותה בעקבות תעמולת הליטאים. הם עטו חזות חדשה ואימצו את אורח חייהם של בני תורה ממזרח אירופה.²¹ רבים מהם הפכו ברבות הימים לראשי ישיבות (ר"מים) או זכו למלא תפקידים מרכזיים בחברה החרדית הספרדית, והם הקימו דורות של תלמידים בארץ-ישראל ובפזורה היהודית על פי אותו דפוס תורני שלאורו התחנכו הם עצמם.

ציון הדרך ההיסטורי השלישי בא לידי ביטוי בשנים הראשונות לקום מדינת ישראל, עת הגיעו אליה גלי העלייה הגדולים מארצות האסלאם. במעברות, בשולי הערים הגדולות, במושבים ובעיירות הפיתוח התפתח מאבק בין המפלגות על דרך חינוכם של ילדי העולים. בין הקבוצות השונות שנאבקו כדי לספח את הילדים למחנה הרעיוני שלהן התבלט "חבר הפעילים" החרדי. ארגון זה פעל להוצאת ילדי העולים מבתי הספר שבהם למדו למוסדות החינוך החרדיים, והצליח להעביר למוסדות אלה אלפי תלמידים.²²

21 לופו, יעקב (2004). **שם**, עמ' 143-72.

22 דון יחיא, אליעזר (תשמ"ה). 'המאבק על החינוך במחנות העולים'. **ניב המדרשה**, י"ח-י"ט; לויסק (1999), עמ' 74-79; הורוביץ, נרי (ניסן תש"ס). 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי'. **כיוונים חדשים** 2, עמ' 42.

אברכים משיבות פוניבז', חברון ומיר הציבו לעצמם יעד: "להציל" את בני העולים מידי השמאל הציוני החילוני. העולים ששלחו את ילדיהם ללמוד במגזר החרדי נאלצו להשלים עם התכתיב שילדיהם יעסקו בלימודי קודש בלבד ויתנזרו מלימודי חול. לימים הפכו התלמידים עצמם למורים ולרבנים, וסייעו בהפצת השקפה זו.

דבריו של הרב גבריאל טולידנו, ראש מוסדות "אור ברוך" בירושלים, מיטיבים לתאר את דעתו על ההתפתחויות בעולם התורה הספרדי-מזרחי באותה תקופה:

"אילולא אור התורה שהואר מעלינו מעולם הישיבות הקדוש – לא היה נשאר מאתנו שריד ופליט. זו אינה היסטוריה, חווינו על בשרנו. ההשכלה, הצינונות, ההפקרות נעצו את ציפורניהן בסלתא ושמנא של היהדות הספרדית, ורק אור שמחת התורה של הישיבות ובהירות הדעת של רבותינו, החזון אי"ש וכל גדולי תורה עד עצם היום הזה – הם שהצילו אותנו מבור תחתיות. את נפשנו אנו חייבים להם".²³

ציון הדרך הרביעי בתהליך המתואר כאן בא לידי ביטוי במאבק בין הרב שך לרב עובדיה יוסף ובאופן שבו הוכרע מאבק זה בשנת 1992. בשנה זו, כשנתיים לאחר "התרגיל המסריח"²⁴, נערכו הבחירות לכנסת ה-13. ראשית המאבק בדברי הרב שך ערב הבחירות, לפיהם טרם הגיע זמנם של הספרדים לשמש בתפקידי הנהגה ועליהם עוד ללמוד. על כן הוא ביקש לכפות עליהם את המשך האפוטרופסות הליטאית ולמנוע ממנהיגם, הרב עובדיה יוסף, את הזכות ל"דעת תורה". בעקבות זאת החליט הרב יוסף, בניגוד לדעת הרב שך, לחתום על ההסכם הקואליציוני עם ממשלת יצחק רבין.

הימים שלאחר החתימה יכלו להיות נקודת המפנה ב"מלחמת העצמאות" של עולם התורה הספרדי. הרב יוסף קרא תגר על ההגמוניה הליטאית בעולם הישיבות, שהצרה את צעדיו. אולם הספרדים חששו מנטישה המונית של רבים התומכים ברב שך. ראשי ש"ס וישיבת "פורת יוסף" אמרו לרב עובדיה:

"אנחנו לא יכולים. מחר תהיה מחלוקת. יהיו נידויים וחרמות...נישאר בלי ר"מים... האשכנזים יעזבו אם יגזור עליהם הרב שך שיעזבו...".

ענה להם הרב יוסף: "אדרבא. מעז יצא מתוק. אם יעזבו תחפש לך ר"מים ספרדים..."²⁵

23 יתד נאמן (כ"ח באייר תשנ"ט).

24 כינוי לניסיונו הכושל של שמעון פרס להקים ממשלת שמאל-חרדים צרה בראשותו בשנת 1990, במקום ממשלת האחדות הלאומית בראשות יצחק שמיר. לאחר התרגיל, שבו תמכה ש"ס בשמאל בהוראת הרב עובדיה, התנער הרב שך מן המפלגה וביכה את הקמתה.

25 רהט, מנחם (1998). שם, עמ' 214.

באותו חודש (נובמבר) נתן הרב יוסף פומבי גם לדעתו אודות שיטת הלימוד הליטאית וההגמוניה שלה בעולם התורה:

”במילה אחת הייתי סותר הכל. כל הבניין היה כבניין קלפים. הכל הולך לאיבוד. לא כך לומדים...מי שילך ללמוד בישיבה אשכנזית יצחקו עליי.”²⁶

הרב יוסף נותר לבדו במערכה זו. חברי “מועצת חכמי התורה” של ש”ס לא הלכו בעקבותיו, מחשש שעיימות מתמשך עם הרב שך יגרום להתמוטטות עולם הישיבות הספרדי. מאז ואילך נמנע הרב יוסף ממאבקים נוספים בתחום זה, ודומה שהשלים עם המצב בלית ברירה.

התיאור שלעיל מלמד על תהליך היסטורי ממושך של התבססות השליטה הליטאית על בני תורה מזרחיים. נראה כי מצב זה ימשך גם בעתיד, מאחר שגם כאשר נהנו בני עדות המזרח מעוצמה פוליטית, הם לא השכילו להקים אלטרנטיבה לעולם הישיבות הליטאי.

עשרות אלפים מיוצאי עדות המזרח אמנם חיים בתוך עולם התורה הליטאי, אך למעשה הם מבודדים במעין “גטו” ספרדי. לא זו בלבד שהם מנותקים מהמסורת הספרדית וממורשת הרמב”ם שידע לשלב בין קודש לחול – הם אף מנותקים מהחברה הליטאית. המזרחיים נתפסים כשונים וכנחותי דרגה (“פרענקים”). בחברה הישראלית הכללית ההבחנה בין אשכנזים לספרדים מיטשטשת עם הזמן, ומשמעות ארץ המוצא של ההורים או הסבים פוחתת ככל שגדל שיעור הנישואין הבין-עדתיים בקרב ילידי ישראל. בניגוד לכך, בחברה החרדית השטע העדתי עודנו שריר וקיים, במידה רבה משום שבמגזר זה נוטים להימנע מנישואין בין-עדתיים; נישואין כאלה אינם זוכים ללגיטימציה, למעט במקרה שבו בן הזוג האשכנזי נתפס כנחות או לקוי.²⁷ כתוצאה מיחס זה פיתחו בני התורה הספרדיים השקפת עולם חצויה, מורכבת ומסוכסכת: מצד אחד – הם חשים התבטלות בפני הליטאים, מוקירים ומעריצים אותם, ומצד שני – הם חשים רתיעה מפניהם ולפעמים אף רוחשים להם שנאה.

ההתרחקות מן התרבות הספרדית, המאפשרת שילוב בין לימודי קודש ולימודי חול, מותירה אפוא את המזרחיים קרחים מכל הצדדים. מחד גיסא, הם דחויים מבחינה חברתית בחברה החרדית האשכנזית, אף כי אימצו את אורח חייה והליכותיה, ומאידיך גיסא – הם חסרים את היכולת להתמודד עם חיי עבודה המאפשרים קיום בכבוד, בשל מחויבותם, בדומה לליטאים, למסלול של לימודי קודש בלבד.

26 רהט מנחם (1998). שם, עמ' 214.

27 פרידמן, מנחם (1991). החברה החרדית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 181.

החרדים המזרחיים בוגרי הישיבות הליטאיות באירופה אימצו את אורח החיים הליטאי. אלו שהתחנכו במדינת ישראל בישיבות העילית הליטאיות חיים בשני עולמות: מחד גיסא – בעולם התורה הליטאי ומאידך גיסא – בחברת יוצאי עדות המזרח שבאזור מגוריהם, בבית הכנסת, במשפחתם ובמפלגתם. עם הקמת מאות מוסדות תורניים ספרדיים, התרחקו בוגריהם ואלפי המתחנכים בהם ממגע עם ישיבות העילית הליטאיות, ולמעשה השתלבו בחברת מזרחיים כמותם, אף כי המשיכו לנהל את חייהם על פי הדפוס הליטאי.

מסלול החינוך הוא המעצב וקובע למעשה את דמותו העתידית של בן התורה הספרדי. בגילאי בית הספר היסודי לומדים בני התורה ברשת "מעין החינוך התורני" של ש"ס, בתלמודי התורה, או בבתי הספר של החינוך העצמאי או של מוסדות הפטור למיניהם. בסיום לימודים אלה הם נבלעים במסלול המנותק מכל השכלה כללית או הכשרה מקצועית – תחילה בישיבה הקטנה, לאחר מכן בישיבה הגדולה, ולבסוף – בכולל האברכים. גם אם יצליח משרד החינוך לכפות את תכנית הליבה²⁸ על מערכת החינוך בחברה החרדית, התכנית תחול רק על תלמידי החינוך העצמאי ו"מעין החינוך התורני" בגילאי בית הספר היסודי. מהלך זה לא ישנה את העובדה שמגיל שלוש-עשרה ואילך בני התורה יעסקו בלימודי קודש בלבד.

להימנעות מלימודי חול יש לא רק משמעויות תרבותיות, אלא גם תוצאות כלכליות וחברתיות קשות. המחקרים והנתונים הכלכליים אינם מותירים ספק באשר למסקנה: במשק המודרני הגורם העיקרי לעוני הוא חוסר הכשרה למקצוע או עיסוק המאפשרים לפרנס את המשפחה. אולם בחברה החרדית הנגישות של האברכים להכשרה כזו מצומצמת ביותר. קיים פער גדול בין "נקודת האפס"²⁹ לבין המצב בפועל שבו נמצאים

28 תכנית לימודים שקבע משרד החינוך, שהייתה אמורה לחול מ-2004, המחייבת את כל התלמידים; המטרה הייתה, בין השאר, לחייב את התלמידים החרדיים ללמוד מקצועות כלליים במתכונת מודרנית, לצד לימודי הקודש.

29 במאמר זה תוגדר "נקודת האפס" כשלב שבו יכול האברך להתחיל בשלבים הראשוניים לקראת הכשרה מקצועית או לימודים אקדמיים, או לחילופין – כשלב ההתחלתי בגיבוש נכונות נפשית ויכולת מעשית לעסוק בעבודת כפיים.

רוב האברכים. ב"נקודת האפס" של נתיב ההכשרה והלימוד נדרש האברך לעמוד בבחינת בגרות באנגלית ברמת 3-4 יחידות לימוד, בבחינה במתמטיקה ברמה של 3 או 4 יחידות לימוד וכן עליו לקנות שליטה טובה בעברית. ואם האברך מבקש לפנות לעבודת כפיים, עליו לגלות נכונות לעסוק בעבודה פיזית קשה ולהיות בעל חוסן נפשי מספיק שיאפשר לו לעמוד בה. כצפוי, בשני המסלולים הללו נמצאים מרבית האברכים הרחק מתחת ל"נקודת האפס". ככל שעולה רמת ההשכלה בחברה הישראלית, פוחתים סיכוייו של הצעיר החרדי להשתלב במשק המודרני, אם אינו רוצה ואינו מסוגל להיקלט ברובד עובדי הכפיים. כך התגבש מעין מלכוד המקשה על האברך לעזוב את הכולל שבו הוא לומד; הוא אינו מצליח לפרנס את משפחתו, ותלותו הכלכלית בחברה שבה חי היא מוחלטת.

לא ייפלא אפוא כי על פי דו"ח הביטוח הלאומי על מצב העוני מ-19.12.2000, הערים העניות ביותר בישראל הן ירושלים ובני ברק. בקרב האוכלוסייה החרדית השילוב של רמת הכנסה נמוכה עם רמת ילודה גבוהה מהממוצע מדרדר משפחות רבות מתחת לקו העוני. במחקרים על היקף העוני בקרב החרדים בשנת 1999 נמצא כי ל-36% מהמשפחות החרדיות שראשיהן בגיל העבודה לא היה כל מפרנס, ורובן המכריע (83%) של משפחות אלה היו עניות. בקרב משפחות חרדיות שלהן מפרנס יחיד יש שיפור מסוים: לכ-43% מהמשפחות החרדיות היה מפרנס יחיד, ותחולת העוני בקרבן עמדה על 34%. סיכוייה של משפחה חרדית להיות ענייה גבוהים פי שלושה מסיכוייה של משפחה בעלת מאפיינים זהים שאינה חרדית.³⁰

ההפניה הגורפת של כל הבנים ללימוד בישיבות ובכוללים "במשרה מלאה" ולהפוך את תורתם לאומנותם הפכה את הנשים למפרנסות העיקריות במשפחה. אולם יציאת הנשים לעבודה מוגבלת, מכיוון שמוטל עליהן גם העול של תחזוקת משק הבית וטיפול בילדים הרבים. יתר על כן, בכל פעם שהן מביאות ילד נוסף לעולם, נקטע הרצף התעסוקתי שלהן. פוטנציאל ההשתכרות נמוך; התחום השכיח ביותר בתעסוקת הנשים הוא ההוראה - מקצוע המזכה בהכנסה נמוכה ובשנים האחרונות אף הסתמנה בו רוויה.

עוניה של הקהילה החרדית בישראל ותלותה בציבור משלמי המסים נובעים, בין היתר, מהעדר מעמד רחב של "בעלי בתים" בקהילה. ב"תור הזהב" של הישיבות בליטא, במחצית השנייה של המאה ה-19, רק מיעוט זעיר של עילויים נישא על כפיים, ו"תורתו הייתה אומנות". רוב היהודים למדו תורה, אך גם עבדו לפרנסתם. ציבור גדול של בעלי בתים נשא גם בעול פרנסת המשפחה וגם בעול פרנסתם של תלמידי ישיבות נבחרים. אך במדינת ישראל ההסדר הזה הוא נחלת העבר, ואין פלא: אם כולם מיועדים להיות בני תורה העוסקים רק בלימודי קודש, לא יוכל לצמוח מעמד שיתמוך בחברת הלומדים.

30 כהונאי, סמי (2004). **שילוב המגזר החרדי בשוק העבודה: תמונת מצב ומשמעויות**. ירושלים: כנסת ישראל, מרכז מחקר ומידע, עמ' 5.

בחברה החרדית העונוי מוצג כ"עונוי מרצון", והוא מופגן כערך חיובי כנגד ערכי ההדוניזם, הצריכה והבילוי של החברה הישראלית. דרך חיים זו של הסתפקות במועט כדי להתמסר באופן מוחלט ללימוד תורה מוצגת כשלמות רוחנית. זו האידאולוגיה שלאורה מחנכים ומעצבים את הדורות הבאים. אולם מצג זה וההסברים הנלווים אליו רחוקים מלמצות את התמונה המורכבת. יתר על כן, הם מטעים ויוצרים מתיחות בין המגזר החילוני למגזר החרדי. ה"עונוי מרצון" שמנהיגי החרדים כה גאים בו, הוא למעשה "עונוי מסובסד", סיבסוד שאת עולו נושאים אלה העובדים ומשלמים מסים. אותה הקצבה מינימלית, שעליה מבססת משפחת האברך את קיומה, מורכבת, רובה ככולה, מתקציבי העברה, קצבאות ילדים, הבטחת הכנסה, קצבת כולל ופטורים – אך לא מיגיע כפיים. משפחות רבות במגזר החרדי מבססות את פרנסתן בעיקר על הקצבאות למיניהן. על פי סקר הכנסות לשנת 1995, 44% מן ההכנסה (ברוטו) של משקי בית חרדיים מקורה בתמיכות של גופים ממשלתיים, ובראש ובראשונה בקצבאות הביטוח הלאומי, לעומת 14% מן ההכנסה של משקי בית לא חרדיים.³¹ המצוקה הכלכלית במגזר החרדי החריפה באופן משמעותי עם החלת "התכנית להבראת כלכלת ישראל" מיום 24.3.2004, שבה הוחלט על צמצום דרסטי בתקציבי הביטוח הלאומי ובתקציבים האחרים שמהם ניזון מגזר זה.

מכאן שהצהרתם הגאה של החרדים בדבר "עונוי מרצון" משקפת רק חלק מהתמונה. המושג "מרצון" מתאר את עמדתו של מקבל הסעד, אך לא את זו של הנותן אותו. מובן כי למצב זה יש השלכות גם בתחומים חברתיים ופוליטיים, ולא רק כלכליים, ובחוגים רחבים בקרב הציבור הלא חרדי גוברת ההתמרמרות. בבחירות לכנסת ה-16 הביאו מגמות אלו לעלייה המסחררת בכוחה של מפלגת שינוי ולדחיקת המפלגות החרדיות לאופוזיציה.³² ראשי הקהל החרדי מודעים היטב לתופעת ה"בומרנג" שבאה לידי ביטוי באירועים אלה.

למשק הישראלי נגרמים נזקים כבדים, כתוצאה מאי-השתתפותה של האוכלוסייה החרדית בגילאי העבודה בכוח העבודה (בדומה לשיעורי ההשתתפות של כלל האוכלוסייה). נזקים אלה נאמדו בשנת 2002 באבדן של קרוב לחמישה מיליארד שקלים לתוצר הלאומי הגולמי, שהם כאחוז אחד מהתמ"ג. יתר על כן, הימנעות החרדים מעבודה גרמה למדינה הפסדים משמעותיים בגביית כספים: בשנת 2002 תוספת הגבייה למס הכנסה הייתה מסתכמת בכ-140 מיליון ש"ח, תוספת הגבייה של דמי הביטוח הלאומי ומס הבריאות הייתה מסתכמת בכ-150 מיליון ש"ח, ותוספת הגבייה של מסים עירוניים הייתה מסתכמת בכ-42 מיליון ש"ח נוספים. על פי אומדנים שנעשו בשנת 2002

31 דהאן, מומי (1988). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, חלק א: התחלקות ההכנסות בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עיבודים ללוח 1.

32 בבחירות אלה, שנערכו בינואר 2003, הגדילה "שינוי" את כוחה פי 2.5 וגרפה 15 מנדטים.

, ההוצאה הממשלתית על כלל התמיכות במשקי בית חרדיים – בגין אי יציאה לעבודה או בגין הכנסה נמוכה – נאמדה במיליארד שקלים.³³

ביולי 2002 נכנס לתוקף "חוק טל". החוק מאפשר לאברך לצאת לשנת הכרעה בגיל 22, ללא חשש מחובת גיוס בשנה זו, ובתום השנה הוא רשאי לבחור אם להישאר בישיבה, להתגייס לשירות לאומי של שנה וחצי או להצטרף למעגל העבודה. החוק לא הצליח לחולל שינוי במצב: שנה לאחר חקיקתו יצאו לשנת הכרעה רק 320 אברכים,³⁴ דהיינו, הרוב המכריע של אברכי הכוללים דחו את הסיכוי שנפתח לפניהם להשתלב בחיי עבודה. רתיעה זו נובעת מכמה סיבות. ראשית, עקב המיתון בשנים האחרונות, שוק העבודה חלש במיוחד. שנית, ההנהגה החרדית לא פעלה להכשרת הלבבות לקראת השינוי המשמעותי שיחול בעולם החרדי בעקבות חוק טל. יתר על כן, גם אילו היו המנהיגים מוכנים לעשות זאת, ספק אם יכול היה להתרחש שינוי, שכן האברכים חסרים כל הכשרה לתפקוד במערכות כלכליות של משק מודרני – אלה דורשות מיומנויות מקצועיות החסרות להם.

לטווח ארוך, ההיקף הגדל והולך של חברת הלומדים שאינם עובדים מעיק על החברה החרדית ופוגע בה. בהדרגה מתפתחים בה תהליכי ניוון: הישיבות מתמלאות באלפי תלמידים שאינם מסוגלים או רוצים ללמוד רק גמרא, והם גורמים לירידה משמעותית ברמת הלימודים. אמנם למען תלמידים אלה הוקמו ישיבות שבהן אורח החיים חופשי יחסית, אך גם הן לא סיפקו פיתרון מלא לבעיה. מקרב תלמידים אלה צמחו ה"שבאבניקים" – נוער השוליים של הישיבות. צעירים אלה עוסקים בשוטטות ומצויים תדיר על סף עבריינות והדרדרות לפשע.

מצב זה הביא אחדים מגדולי התורה הליטאיים להתייחס בפתיחות מסוימת כלפי ד"ח ועדת טל, שעסק בשאלת הגיוס של בחורי ישיבות.³⁵ אמנם רבנים אלו מביעים התנגדות מוצהרת לחוק טל, אך מצד שני, הם שואפים להקל את הלחץ בעולם הישיבות. המבוכה בקרב ההנהגה החרדית היא גדולה, והם מתקשים להתמודד עם המלכוד שיצרו במו ידיהם: הבניית אורח החיים של חברת הלומדים באמצעות לימודי קודש בלבד. האידאולוגיה מבית מדרשו של "החזון איש" בשנות ה-50 עודנה תקפה גם כיום: אלף נכנסים (לישיבה) ואחד יוצא גדול בתורה. אורח החיים הזה השתרש וגרף אתו את הליטאים, את החסידים ואת בני התורה הספרדיים. גישה זו, שהפכה למדיניות של ההנהגה החרדית לאחר השואה, עלולה להביא לקריסת עולם התורה, מכיוון שאין מספיק משאבים לא בידי החברה החרדית ולא בידי ממשלת ישראל לשאת את עולו.

33 כהונאי, סמי (2004). **שם**, עמ' 35-38.

34 אטינגר, יאיר. "שנת הכרעה" נגמרה – והאברכים שלא התגייסו לצבא ממתנינים בחוסר מעש'. **הארץ** (28 ביוני 2004).

35 אילן, שחר. 'רבנים פוחדים – ללא איום של גיוס לצבא האברכים ינטשו את הישיבות'. **הארץ** (3 באוגוסט 2000).

המפנה בעמדה החרדית כלפי הכשרה מקצועית ואקדמית

למעלה ממאה וחמישים שנה, מאז ימי הצאר ניקולאי הראשון (1820-1855), שלטה ללא עוררין העמדה הנוקשה של הליטאים, השוללת נחרצות לימודי חול. הם יצאו חוצץ נגד "גזרות השקעלעס" (ההשכלה מטעם) – חוק שקבע ניקולאי הראשון ואשר חייב את הישיבות ברוסיה לכלול בתכנית הלימודים גם את השפה הרוסית ולימודים כלליים. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין ("הנצי"ב" 1816-1893), שעמד בראש ישיבת וולוז'ין במשך עשרות שנים, העדיף לסגור את הישיבה ובלבד שלא להיכנע לגזרות אלה. מעשה זה הפך למיתוס ולאירוע מכונן בתולדות המאבק החרדי בהשכלה. נאמני התורה נאבקו ברוחות ההשכלה והאמנציפציה באמצעות דבקות נוקשה בשמירת הדת והמנהג, והקימו חומות של איסורים והגנות, אשר סגרו על היהודים.

ההתנגדות האידיאולוגית ללימודי חול באה לידי ביטוי בעיקר במגזר הליטאי. כבר בשנת 1882 ניסה נסים בכר להקים בית ספר של "אליאנס" בירושלים, ובעקבות זאת הטילו עליו הרבנים האשכנזים חרם. את דרכם המשיכו מנהיגי החרדים ב"ישוב הישן" – הרב משה יהושע ליב דיסקין בתקופת השלטון העותמאני, ואחריו בנו הרב י"י דיסקין וכן הרב י"ח זוננפלד, בתקופת המנדט הבריטי.³⁶ כזכור, גם במרוקו, לאחר מלחמת העולם השנייה, השתלטו הרבנים הליטאיים על רשת "אוצר התורה" וניסו לעצב את מוסדותיה על פי הדפוס הליטאי.³⁷

דפוס פעולה זה נמשך עד היום גם במדינת ישראל. מנקודת ראותם של חוגים מסוימים בחברה החרדית, דווקא החיים בארץ קשים במיוחד לנאמני התורה, משום שהציונית החילונית מסכנת את המשכיות הדת אף יותר מגזרות ופרעות.

36 פרידמן, מנחם (תשל"ח). **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

37 לופו, יעקב (2004). **שם**, עמ' 108-130.

לאחר השואה שאפה היהדות החרדית לקומם מחדש את עולם התורה שחרב. שאיפה זו הקנתה לגיטימציה נוספת להסתגרות ב"כולו קודש" שהוחלה על כל הגברים שנולדו בחברה החרדית.³⁸

על רקע זה בולטת ביתר שאת חשיבות המפנה המתחולל בשנים האחרונות בעמדה הליטאית. לאור המצוקה הכלכלית הגוברת של האברכים ומשפחותיהם מגלים גדולי התורה הליטאיים פתיחות מסוימת לאפשרות של הנהגת לימודי חול לצד לימודי הקודש. עם זאת, מדובר בלימודים שתכניהם מוגבלים ומוגדרים, המיועדים רק לצעירים שאינם מסוגלים או רוצים ללמוד תורה בלבד³⁹ בפברואר 2000 פורסם מכתב בשם של שלושת הרבנים הליטאיים הנחשבים לגדולי הדור: הרב יוסף אלישיב, הרב שמואל ואזנר והרב אהרון יהודה לייב שטיינמן. במכתב זה ניתן אישור ללימודים שאינם לימודי קודש במסגרת מסלול לימודים לתואר אקדמי, שאושר על ידי המועצה להשכלה גבוהה. תחומי הלימוד שנכללו במסלול זה היו: מקצועות המחשב, חשבונאות ומינהל עסקים. אולם, באותו מכתב נקבע גם איסור מפורש:

"לא יהיו לימודי מחשבה, הגות, ספרות או כל לימוד שיש בו נגיעה לאפיקורסות חס ושלום. הרינו מחזקים את ידכם בעבודת הקודש שאתם עוסקים בה לעזור לאנשים החפצים והזקוקים לכך לרכוש מקצוע ברמה גבוהה ובאווירה חרדית, תוך התייעצות והכוונה של גדולי הדור, לטובת הציבור החרדי."⁴⁰

רק לאחר המפנה שחל בעמדת גדולי התורה הליטאיים בסוגיה זו בשנת 2000, התכנסה "מועצת חכמי התורה" של ש"ס והחליטה להקים מכללה עצמאית ללימודים על-תיכוניים.⁴¹ מכללה זו הייתה אמורה לעסוק בתחומים רחבים יותר מעבר לאלה שהגדירו גדולי התורה במכתבם, אך מובן שתחומים אלה לא כללו הגות, פילוסופיה, היסטוריה או תולדות האמנות. המקצועות היו אמורים להיות תכליתיים או טכניים: עבודה סוציאלית, מקצועות פארא-רפואיים, אלקטרו-אופטיקה ואפילו פסיכולוגיה. על פי ההצהרות של פעילי ש"ס, השאיפה הייתה לגייס למוסדות חרדיים להשכלה גבוהה, שיוקמו בירושלים ובבני ברק, כ-15,000-20,000 תלמידים תוך שנים ספורות. לטווח ארוך

38 דפוס זה שונה מהדפוס של שילוב תורה עם עבודה, שהיה מקובל בקהילות ליטא ופולין בתקופת הפריחה של הישיבות הגדולות (במאות ה-19 וה-20).

39 לופו, יעקב (2003). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

40 אילן, שחר. 'רבנים: תואר אקדמי כן, לימודי הגות לא'. **הארץ** (18 בפברואר 2000).

41 למעשה הייתה לפעילי ש"ס נגישות להשכלה גבוהה גם לפני מתן ההכשר הרשמי על ידי "מועצת חכמי התורה"; במחצית השנייה של שנות התשעים פעלה עמותת "צא ולמד", שזכתה לתמיכה מהרב עובדיה יוסף. עמותה זו עודדה את פעילי ש"ס להירשם ללימודים אקדמיים במסגרת טורו קולג' בירושלים ובמסגרת שלוחה של אוניברסיטת מנצ'סטר, שהפכה מאוחר יותר לקרייה האקדמית בקריית אונגו ראה לופו, יעקב (2003). **שם**, עמ' 56.

השאירה המוצהרת הייתה להקים אוניברסיטה של ממש שתעניק גם תואר מוסמך ושיהיו בה מכוני מחקר וגופים מעצבי מדיניות.

מתיאור זה עולה שהן "מועצת חכמי התורה" של ש"ס והן התנועה עצמה, הגיבו בהתלהבות רבה להיתר (המסויג אמנם) הליטאי ללימודים כלליים. נכונות נלהבת זו לאמץ מסלול של "תורה עם דרך ארץ" נבעה משני טעמים עיקריים: האחד היסטורי והשני מעשי.

הטעם ההיסטורי

כבר מאמצע המאה ה-19 הוקמו בארצות המזרח בתי ספר מודרניים ששילבו לימודי קודש עם לימודים כלליים: במצרים (ב-1840, ע"י אדולף כרמיה), במרוקו (ייסוד בתי ספר של "אליאנס" ב-1862), בסוריה (1864) ובארץ ישראל (1867). לאחר מלחמת העולם השנייה הוקמה רשת "אוצר התורה" במרוקו. הרבנים בארצות המזרח הסתייגו לעתים מקצב השינויים וממידת הרדיקליות שלהם, אך לא הייתה להם כל התנגדות אידיאולוגית לעצם השילוב של תורה ומדע.⁴² עוד בארצות מוצאם הבינו רבים מיהודי המזרח שהלימודים הכלליים הם האמצעי שיבטיח לילדיהם מקצוע ואפשרויות פרנסה, ולא ראו סתירה בין שמירת הדת ללימוד מקצוע או לרכישת השכלה. רבים מרבני ש"ס הוותיקים למדו במרוקו ברשת "אוצר התורה", ששיתפה פעולה עם ה"אליאנס" בלימוד השפה הצרפתית ומקצועות כלליים אחרים. חלקם גם המשיכו בלימודי חול לצד לימודי הקודש במסגרת לימודי ההמשך שלהם בישיבות מסוימות באירופה, שהבולטת שבהן היא ישיבת "חכמי צרפת", ואף עמדו בבחינות הבגרות.⁴³ ישיבה זו, הנמצאת באקס לה בן שבצרפת, הייתה הראשונה שנוסדה באירופה לאחר השואה (בשנת 1945).⁴⁴ הקים אותה הרב חייקין – מאחרוני תלמידיו של "החפץ חיים". תחילה נקלטו בישיבה ילדים ממזרח אירופה, אך תוך שנים מעטות היא החלה לקלוט בעיקר תלמידים יוצאי מרוקו. הרב חייקין הנהיג במקביל ללימודי הקודש גם מסלול לימודי חול, ובסיום הלימודים בישיבה הבוגרים ניגשים לבחינות בגרות, בדומה לכל התלמידים המסיימים תיכון בצרפת.

42 זוהר, צבי (תשנ"ג). **מסורת ותמורה**. ירושלים: יד יצחק בן צבי; לסקר, מיכאל (תשמ"א). 'החינוך היהודי במרוקו'. בתוך: יצחק בצלאל (עורך). **פעמי מערב** (עמ' 168-189). ירושלים: יד יצחק בן צבי.

43 אמנם היו ישיבות קיצוניות שניתקו את התלמידים לחלוטין מלימודי חול והתירו לימודי קודש בלבד, אולם כפייה זו נעשתה בניגוד לרצונם של רוב התלמידים והוריהם. רבים מהם מודים כיום (אמנם בצנעא) שלא כך צפו את עתידם כשיצאו ללמוד במוסדות הליטאיים.

44 הישיבה הליטאית "עץ חיים", שנוסדה בטנג'יר שבמרוקו בשנות ה-50, הנהיגה אף היא שילוב (אם כי מצומצם יותר) של לימודי קודש עם לימודי חול. גם בישיבה זו למדו רבים מאנשי ש"ס.

מאז הקמתה ועד היום למדו בישיבה זו אלפי תלמידים (רובם ככולם ילדים ונכדים ליוצאי צפון אפריקה). בוגרי הישיבה מנהלים אורח חיים חרדי, אך לרובם יש גם מקצוע אקדמי או אחר. כך, לדוגמה, מצויים ביניהם רופאים, מהנדסים, רואי חשבון. הישיבה אף הייתה גאה במודל שהציבה, והוא הוצג בחוברות הפרסום שהפיקה כדי לגייס תלמידים לישיבה. הרבנים בצרפת לא דנו כלל באיסור על שילוב לימודי חול עם לימודי קודש, שכן גישתם הייתה פרגמטית ביותר. הם ידעו שאילולא הנהיגו לימודי חול, ההורים היו נמנעים מלשלוח את ילדיהם לישיבה.⁴⁵ כמו כן ידעו שללא שילוב של לימודי חול בתכנית הלימודים, לא הייתה הישיבה זוכה להקצבה כספית מממשלת צרפת והיא הייתה נסגרת. גם הרב יצחק זאב סולובייצ'יק ("הרבי מבריסק") היטיב להבין מציאות זו, ועל כן נתן את הסכמתו להמשך הפעילות של הישיבה עשר שנים לאחר שפעלה כביכול "ללא הכשר".⁴⁶

הטעם המעשי

העלייה בכוחה הפוליטי של ש"ס והשתלבותה במערכות השלטון – בממשלה ובכנסת – פתחו בפני פעילי התנועה את הגישה למשרות רבות בשירות הציבורי, אך כדי לאייש אותן נדרש, על פי כללי התקש"ר, תואר אקדמי. רבים מאנשי ש"ס היו מעוניינים במשרות אלה, אך לרובם לא היה תואר אקדמי. משום כך קסמה להם האפשרות לזכות בהשכלה גבוהה, והם נהרו לקורסים שהציעו הסניפים הישראליים של טורו קולג' או מכללת מנצ'סטר.

הטעמים שהוצגו לעיל מבהירים מדוע מיהרו רבני ש"ס לפתוח פתח להשכלה אקדמית ולימודי חול, לאחר קבלת "אור ירוק" מפוסקי ההלכה הליטאיים. נראה כי בכך הסירו מעל עצמם מועקה רבת שנים שרבעה עליהם. תקוותם הייתה שיצליחו לכונן גם בארץ את המודל המשולב של "תורה עם דרך ארץ", כפי שהיה מקובל בתרבותם.

בעקבות ההיתרים של הרבנים הליטאיים ושל חכמי הדת הספרדיים – אכן הסתמן מפנה – אף כי מבחינה ערכית נשמרה עליונותם ללא עוררין של לימודי הקודש. המפנה בא לידי ביטוי במאמצים שהשקיעו גורמים שונים בחברה החרדית בהקמת מסגרות להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים. מאמצים אלו נשאו פרי, ובשנים האחרונות

45 בצרפת מצוי הריכוז השני בגודלו בעולם היהודי של יהודים ממוצא מזרחי (רובם יוצאי צפון אפריקה). מסקר מקיף שנערך על יהודי צרפת בנובמבר 2002 עולה כי רוב היהודים המזרחיים מגדירים את עצמם כמסורתיים ולא כחרדים (ראה – Cohen, Erik H. (2000). *Les Juifs de France* Paris: Fond – Social Juif Unifié). הם שולחים את ילדיהם למסגרות חרדיות מכיוון שאין מספיק מקומות במסגרות אחרות לחינוך יהודי. אולם בניגוד למצב בישראל, רוב התלמידים במסגרות אלה לומדים שילוב של לימודי קודש עם לימודי חול.

46 לופו, יעקב (2004). ש"ס, עמ' 101-108.

קמו מספר מוסדות כאלה לגברים חרדיים ונשים חרדיות: המכללה החרדית בבני ברק, מכון נווה לגברים בבית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים, הקריה האקדמית לחרדים באור יהודה (סניף של הקריה האקדמית – קריית אונו) וכן מכון טל ומכון לוסטיג לנשים, המכללה החרדית בירושלים ומכללת אשדוד. בחלק ניכר מהפרויקטים גם הושג גם שיתוף פעולה עם גורמים ממשלתיים, עם המועצה להשכלה גבוהה ועם גורמים אקדמיים וציבוריים.

ההחמצה

לש"ס הייתה השפעה עצומה על עיצוב זהותו והשקפת עולמו של בן התורה הספרדי בן ימינו. היא לא הציבה קבוצות עילית באקדמיה, בצבא, בהתיישבות, בספרות או באמנות; קבוצות העילית שלה מצויות בשני מוקדים מרכזיים: בעולם התורה (בזיקה לדפוס הליטאי) ובממסד הפוליטי. "ספרדי ליטאי" בימינו אינו רק תלמיד חכם הלומד תורה בשיטות לימוד ליטאיות - הוא אדם בעל מודעות חברתית חזקה, המעורה היטב במערכות החברתיות והפוליטיות במדינת ישראל, ויש לו מגע עם התרבות החילונית. הוא בקי בלבירינט הפוליטי וב-modus operandi של המנגנון הממשלתי והמנגנון העירוני. הוא מחובר לתקשורת, ולעתים קרובות פעיל בעמותות ובארגונים חברתיים למיניהם. הוא מקבל לעתים אישור לביטול תורה, במטרה להשיג עבור תנועתו הישגים פוליטיים.⁴⁷

היה על לש"ס לנצל את הפעילים מקבוצות העילית שלה, את כוחה הפוליטי ואת המשאבים שצברה במערכות השלטון, ולהתנתק מהעולם הליטאי, אך היא לא עשתה זאת. במקום להשתמש במיצובה במוקדי הכוח כב"נקודת ארכימדס" שתאפשר התנתקות כזו, במקום לשלב את בני התורה בתחומי ההשכלה הגבוהה וההכשרה המקצועית, הייתה הכרעתה של לש"ס להסתגר, בדומה לליטאים, במסלול לימודים "שכולו קודש".

חלק מההסבר להכרעה זו נעוץ בהשפעת האסכולה הליטאית על הספרדים החרדיים. השפעה זו הייתה כה חזקה, עד כי אפילו ההיתר שנתנה "מועצת חכמי התורה" של לש"ס לתלמידי הכוללים ללמוד מקצוע – ניתן רק לאחר שהתירה זאת ההנהגה הליטאית, אף כי בקרב הציבור הספרדי הייתה נכונות רבה לפעילות כזו.⁴⁸

47 בדרך-כלל אוסרים הרבנים על בחורי הישיבות להניח מידם את לימודי הגמרא מפאת עבירה של "ביטול זמן", אולם הם התירו זאת לפעילי לש"ס בנימוק של "עת לעשות לשם, הפרו תורתך", הנותן הכשר גם לביטול תורה. ראה: צונה, שלמה. הרב יוסף: מותר לבטל תורה כדי לשכנע להצביע ש"ס. **מעריב**. (1 בנובמבר 1998). עמ' 20.

48 לופו, יעקב (2003). **שם**, עמ' 49-66.

הסבר נוסף נעוץ בגישה המעשית של אנשי התנועה. הם התמקדו בסיפוק הצרכים השלטוניים המידיים שלהם, ולא השכילו לחולל שינויים חברתיים-כלכליים לטווח ארוך ולהפוך את השילוב של "תורה עם מדע" לדרך חיים. בכך הנציחה המפלגה את חולשת מעמדו הכלכלי והאינטלקטואלי של דור ההמשך שלה.

למרות הסברים אלה, בחירה זו של מנהיגי ש"ס מעוררת תמיהה, וזאת סיבות אחדות:

1. ראשית, מנהיגי התנועה יודעים כי שילוב לימודי קודש עם לימודי חול אינו פסול מבחינה דתית. יתרה מזו, על פי הרמב"ם, מההוגים היהודיים החשובים שבכל הזמנים, לא זו בלבד שמותר לעסוק בלימודי חול, אלא אף מצווה לעסוק בהם. הוא מחייב לימוד מדעים כגון: אסטרונומיה, מדעי הטבע, פיזיקה, ביולוגיה, רפואה ועוד. להשקפה זו סיפק הרמב"ם הנמקה הלכתית מפורטת בספריו מורה נבוכים ומשנה תורה. נימוקו העיקרי הוא שחובת המאמין להכשיר את עצמו במלאכת ההיגיון, כיוון שרק באמצעותה יוכל להבין את יחס העולם לבורא עולם. לדעת הרמב"ם, לימודי החול אף הכרחיים לקיום המצוות המעשיות. כמו כן, הרמב"ם אוסר להתפרנס מהתורה:

"אל תעשה [את התורה] עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בו. ועוד ציוו ואמרו: אהב את המלאכה ושנא את הרבנות. וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון. וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות".⁴⁹

2. ההשלמה של ש"ס עם מסלול קודש בלבד מעוררת תמיהה גם משום שמנהיגי התנועה, הרב עובדיה יוסף, אינו אוסר על שילוב בין לימודי חול ולימודי קודש. כבר בשנת 1979 נתן הרב את הסכמתו להקמת בית מדרש לרבנים ולדיינים, בשיתוף עם אוניברסיטת בר-אילן. המטרה הייתה להכשיר את החניכים לשמש בתפקידי מנהיגות בקהילה. תכנית זו אף אושרה על ידי המועצה להשכלה גבוהה. עם זאת, החוגים הקיצוניים במגזר החרדי הפעילו לחצים כבדים נגד התכנית, והרב נסוג ממנה בסופו של דבר.⁵⁰ לא פעם הביע הרב יוסף את הסתייגותו מהכוונת בחורי הישיבות להפוך ללומדי תורה "מקצועיים" לכל ימי חייהם. הוא הבחין בין בן תורה המבקש באמת ובתמים לשקוד על לימוד התורה לבין "סתם בני אדם", שכדבריו:

"אם לא יעסקו בדרך ארץ, סופם להתבטל אף מדברי תורה... וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון, ולכן צריך לנהוג בה מנהג דרך ארץ".⁵¹

49 רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות תלמוד תורה פרק ג', הלכה י'.

50 לופר, יעקב (2003). **שם**, עמ' 43-48.

51 יוסף, עובדיה (תשמ"ג). **יחווה דעת**, סימן נ"ו, עמ' רנ"א; **יביע אומר** (תשנ"ג). חלק שביעי, סימן כ"א, עמ' מ"ט; לאו, בנימין (תשס"ב). **"להחזיר עטרה ליושנה" – עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 21 (הערות 9,8).

3. חוסר המעש של מנהיגי ש"ס בתחום זה בולט במיוחד לאור העובדה שכבר קיימות ישיבות ליטאיות במגזר החרדי בארץ ובח"ל, שניתן להן אישור לקיים לימודי חול לצד לימודי הקודש. אמנם מוסדות אלה לא זכו ב"הכשר" זה מלכתחילה, אך כולם קיבלו הסכמה בדיעבד. מסגרת חינוכית כזו היא ישיבת "חכמי צרפת" באקס לה בן שתוארה לעיל. בישראל פועלת מאז הקמתה ב-1939 הישיבה התיכונית הוותיקה "היישוב החדש". מייסדה היה הרב משה אביגדור עמיאל, שכיהן כרב הראשי של תל-אביב בשנת תרצ"ו (1936). הלימודים בישיבה התבססו על שיטת הלימוד של ישיבת הרב ריינס בעיר לידה. אף כי הרב עמיאל היה ממנהיגי תנועת "המזרחי" ואידאולוג של הציונות הדתית, התפתחה הישיבה ברוח חרדית:⁵² המורים והתלמידים בה נשמעים לדעת תורה ולהנחיות הגדולים. עם זאת, לצד לימודי הקודש בישיבה זו לומדים גם לימודי חול כמו בבית ספר תיכון רגיל, ועם סיום לימודיהם התלמידים ניגשים לבחינות הבגרות של משרד החינוך. רבים מבוגרי הישיבה מחזיקים כיום בעמדות מפתח במשק, בתחומי המדע, המשפט והכלכלה. אולם בוגרים אחרים, אף-על-פי שהיו להם תעודות בגרות, הצטרפו ללימודי המשך בישיבות הגבוהות ה"שחורות", ומגמה זו אף גברה עם השנים.

לאחרונה הוקמו ישיבות נוספות שבהן נהוג שילוב בין לימודי קודש ללימודי חול, דוגמת ישיבת "מערבא" וישיבת "נהורא". אלה האחרונות נחשבות למוסדות מבוססים ויוקרתיים, והביקוש להתקבל אליהן גדול פי חמישה מיכולת הקליטה שלהן. ישיבות אחרות נמצאות בתחילת הדרך או בשלבים ראשונים של הקמה, תוך ניהול מאבק על קיומן. אמנם הרב שך יצא בזמנו נגד הישיבות הללו, אך לבסוף נתן את הסכמתו לפעילותן לאחר שקמו. נימוקו היה מעשי ביותר: הוא חשש כי אם יבוטלו לימודי החול בישיבות, יעזבו אותן תלמידיהן ויהיה צורך לסגור אותן. כך הייתה מתבטלת האפשרות לפקח על אוכלוסיית תלמידים זו.

לאור האמור לעיל, מתחזקת התמיהה המתעוררת לגבי עמדתה של ש"ס: מדוע לא נאבקה על קיום לימודי חול בישיבות הספרדיות הקטנות? מדוע בחרו מנהיגיה לכפות על בני התורה הספרדיים את הנורמות של העולם החרדי הליטאי, המתירות רק מסלול לימודים שכולו קודש? אסטרטגיה זו פוגעת הן בציבור התומכים בש"ס והן בחוסנו של עולם התורה ובסיכוי "להחזיר עטרה ליושנה".

לאחר תקופת קצרה נמוגה כליל האווירה התוססת שליוותה את עמותת "צא ולמד", והמומנטום שאיפייין את פעילות ש"ס בתחום ההכשרה המקצועית והלימודים האקדמיים דעך כלא היה. רק כמה מאות פעילים, אשר נקלטו במנגנונים הממשלתיים והציבוריים שבהם שלטה ש"ס, זכו בתואר אקדמי מטורו קולג' או מכללת מנצ'סטר. קיים אפוא מרחק רב בין המציאות לבין התכניות הגרנדיוזיות שרקמו מנהיגי ש"ס

52 הרב שך עצמו כיהן כר"מ בישיבה בשנת 1941.

בראשית דרכם. הפרסומים המוגזמים שירתו בזמנו אינטרסנטים פוליטיים, ובסופו של דבר פגעו בגישושים הראשוניים לכינון מוסדות להשכלה גבוהה עבור חרדים: הם יצרו תגובת ריאקציה בקרב החוגים הקיצוניים במגזר החרדי, שכן לא נעשתה עבודת הסברה מספקת שתכין אותם לתמורות מפליגות אלה.

כאמור, בחברה החרדית הוקמו מסגרות אחדות להכשרה מקצועית ולהשכלה גבוהה. עם זאת, משנת 1996 עד 2003, סיימו את המוסדות הללו רק כ-3500 עד 4000 בוגרים ובוגרות.⁵³ מדובר באוכלוסייה מצומצמת ביותר, ונתונים אלה אינם מבשרים על שינוי קרוב לטובה, שיתרום לשיפור מצבה הכלכלי-חברתי של החברה החרדית או לחיזוק המשק הישראלי.

אמנם בתו של הרב עובדיה יוסף, גב' עדינה בר שלום, משקיעה מאמצים ניכרים בפיתוח המכללה החרדית בירושלים, אולם בשלב זה המכללה מיועדת לבנות בלבד. הרב יוסף ביקש ממנהלי מוסדות לימוד שיפנו תלמידות למכללה, אך פניותיו היו לראשי מוסדות שבהם לומדות רק בנות. בכלל, בחוגי ש"ס לא ניכר שמץ מאמץ רוחני או ארגוני לגייס בני תורה למסגרת זו או למסגרות דומות. האדישות בנושא מקיפה את כולם: את הפעילים, את "מועצת חכמי התורה", את הרבנים וחברי הכנסת של התנועה.

יתרה מזו, גם במוסדות המעטים המשלבים תורה עם לימודי חול, שקמו במגזר החרדי, לא ניכרת תרומתה של ש"ס. ניתן היה לצפות שבני תורה מזרחיים יפקדו מוסדות מסוג זה יותר מבני תורה אשכנזיים, מכיוון שבקרב יוצאי המזרח לא קיימת התנגדות אידיאולוגית מושרשת ללימודי חול. בפועל, במוסדות אלה לומדים רק תלמידים מזרחיים מעטים. לדברי מנהלי המוסדות הללו, הסיבה לכך היא שבמוסדות התורה הספרדיים רמת הלימודים נמוכה יותר, ועובדה זו מקשה על תלמידיהם, המבקשים להשתלב בלימודי המשך, לגשר על הפערים. מסתבר שבוגרי הישיבות הטובות והיוקרתיות (הליטאיות) מסוגלים לגשר על הפער הגדול עד ל"נקודת האפס" ביתר קלות מאשר בוגרי הישיבות הספרדיות, שרמתם נמוכה. ש"ס לא עשתה דבר כדי להנהיג לימודי מתמטיקה ואנגלית בקרב תלמידי הישיבות הקטנות, אשר עדיין יכלו לגשר על הפער עד "נקודת האפס".

בשיא כוחה הפוליטי הייתה ש"ס ארגון רב עוצמה, ועם חברי הכנסת שלה והרב עובדיה יוסף בראשה – יכלה התנועה לחולל מינוף רוחני ופוליטי. כוחה היה צריך לבוא לידי ביטוי בשינוי הכיוון הרוחני, בהנהגת מסע התעוררות בקרב בני התורה בישיבות ובכוללים. במסע זה הייתה התנועה צריכה להדגיש את החשיבות המכרעת של לימודים והכשרה מקצועית, גם אם הדבר היה כרוך בעימות עם ההנהגה הליטאית. חיוני היה להכליל מקצועות כמו אנגלית, מתמטיקה ועברית בתכנית הלימודים של הישיבות

53 לופו, יעקב (2003). שם, עמ' 13.

הספרדיות הקטנות. המלצתי מוגבלת לשיבות אלו, מכיוון שבישיבות האשכנזיות שמך סיכוי לחולל תמורה כזו הוא קטן ביותר.

יש להניח שגדולי התורה האשכנזיים ינהלו מאבק בלתי מתפשר נגד השינוי המוצע אפילו בישיבות הספרדיות, כפי שעשו עמיתיהם במשך למעלה ממאה שנים. כיום, ייתכן שרק בהנהגתו של הרב יוסף ובעזרת 11 חברי כנסת (אף כי באופוזיציה) יש סיכוי לבצע את השינוי. בתנאים אחרים, שבהם תגבר ההשפעה הליטאית, עלולות הנסיבות למנוע כל סיכוי לתמורה. במקרה זה תהיה חזותה של הקהילה החרדית המזרחית כמו זו של אחותה האשכנזית, ויימשך המילכוד של הסתגרות במסלול המביא לעוני ולתלות.

תשלום מס שפתיים

כאמור לעיל, הנהגת ש"ס גילתה אוזלת יד רבה בטיפול בבעיות המהותיות המעסיקות את הציבור הספרדי-חרדי. עם זאת, עסקניה מנסים "לשדרג" את מעמד התרבות הספרדית-מזרחית באמצעות מס שפתיים, בניסיון לטשטש את חוסר המעש שגילו. גישה זו גלומה באופן מובהק בתיאור האירוע הבא:

ביוני 2000, כאשר הייתה ש"ס שרויה בעיצומם של המאמצים לעטות אצטלה של ממלכתיות, הגיש חבר הכנסת יצחק דהאן הצעת חוק שעניינה הקמת "מרכז להנצחת מורשת רבני יהדות ספרד". ש"ס ביקשה להקים מכון ממלכתי הנסמך על תקציב המדינה, בדומה למכון למורשת בן-גוריון, יד יצחק בן צבי, המרכז למורשת מנחם בגין ומרכז יצחק רבין לחקר ישראל. מגיש ההצעה טען שמערכת החינוך הישראלית מתעלמת מתרבותם של בני עדות המזרח:

"מי שמע על רבי דוד חסין? מי שמע על רבי יהושע פינטו? מי שמע על רבי יחיא דהאן...? הם היו משוררים לא פחות גדולים מחיים נחמן ביאליק ומנתן אלתרמן...אף אחד לא שמע עליהם ואף אחד לא מתכוון לשמוע עליהם, כי את התרבות של מזרח אירופה עשו נר לרגלינו. את תרבות צפון אפריקה, ואני אומר זאת בעדינות הרבה ביותר שאני מסוגל, השתדלו להמעיט מערכה ולצמצם עד כמה שאפשר בגודלה ובחשיבותה."⁵⁴

54 שלג, יאיר. 'את רבי חסין אתם מכירים? על רבי פינטו שמעתם?' **הארץ** (9 במרץ 2000).

ר' דוד חסין (1722-1792) נולד במקנאס שבמרוקו, וכבר מגיל צעיר החל בכתיבת פיוטים על מאורעות היום, נושא הגאולה וארץ ישראל. פיוטיו כונסו בספרו **תהילה לדוד. יאשיהו ב"ר יוסף פינטו** (שכ"ה-ה'ת"ח) נולד בדמשק ושימש כרב הן בדמשק והן בצפת, שם נפטר. רב גדול ודרשן מפורסם בדורו, הנודע בשם בעל הר"ף על עין יעקב. פירוט תולדותיו מופיע בסוף ספרו **כסף נבחר. ר' יחיא דהאן** הוא נכדו של ר' יעקב אבוחצירא. כתב את הספר **אני לדודי** (1960).

באופן מוצהר, מוסד זה היה אמור להיות כלי תרבותי-לאומי ממדרגה ראשונה ל"החזרת עטרה ליושנה". הוא היה אמור לשרת, מעבר לצרכיה הפנימיים של ש"ס, את התרבות הישראלית בכללה, ובמאמץ חינוכי ממלכתי ניתן היה להחדיר את תכניו לתכנית הלימודים בספרות או ביהדות.

נשאלת השאלה: וכי היה בסיס של ממש לשאיפה המוצהרת להפוך את תרבות ספרד לחלק אינטגרלי מהסילבוס התרבותי הישראלי? הרי תחילה היה על ראשי התנועה לנטוש את האסכולה המזרח-אירופית שעליה התחנכו ואשר לאורה הם ממשיכים לחנך, ולגבש אסכולה המבוססת על תרבות ספרד. את הידע הזה היה עליהם להנחיל לעשרות אלפי בני תורה ספרדיים ומוריהם, שגם להם אין מושג מי היו רבי דוד חסין ורבי יאשיהו פינטו. לחילופין, היו ראשי ש"ס צריכים לדרוש כי בנוסף ללימודי הגמרא בשיטה הליטאית ילמדו גם את יצירותיהם של רבי דוד חסין ועמיתיו. ברור כי למהלכים כאלה לא היה סיכוי של ממש. יתר על כן, גם ברשת "מעייין החינוך התורני", שבה יש לש"ס שליטה מוחלטת, אין לומדים על רבני ספרד ומשורריה, ובארגון לא מסתמנת כל יוזמה להכשרת סגל ההוראה בנושא זה, כדי שיוכלו להנחילו לתלמידיהם. במסלול החינוך הקיים, שנקבע על ידי רבני ש"ס, אין כל מקום לרבי דוד חסין, רבי יאשיהו פינטו ורבי יחיא דהאן, מכיוון שבתום הלימודים ב"מעייין החינוך התורני" עוברים כל הבנים לישיבות הקטנות, לאחר מכן - לישיבות הגדולות, ולאחר מכן הם מתחתנים ועוברים לכוללים. מובן שבמסלול זה אין לומדים לימודי חול, הגות, ספרות, שירה והיסטוריה ואף לא מדעים.

אלה המבקשים להקים את המכון הממלכתי ללימוד מורשת יהדות ספרד, חייבים אפוא תשובה לציבור: אם לא בתקופת בית הספר היסודי, ולא בתקופת התיכון (הישיבה הקטנה) ולא בתקופת החטיבה העליונה (הישיבה הגדולה) ולא בתקופת ההשכלה הגבוהה (הכולל) – מתי בדיוק אמורים החרדים הספרדיים, תלמידי ש"ס וקהלה, ללמוד על משוררי ספרד ותרבותה!?

מצב זה מעמיד את תביעתה של ש"ס באור מגוחך. גם בהנחה שיוקם מכון ממלכתי שיצליח להחדיר למערכת החינוך בישראל את תרבות ספרד הזנוחה – הרי אלה שילמדו אודות רבי דוד חסין וייבחנו על שיריו בבחינות הבגרות יהיו תלמידי בתי הספר הממלכתיים (החילוניים); ודווקא בישיבות הקטנות והגדולות שבהן לומדים אלפי תלמידים ממוצא מזרחי לא ידעו אודותיו דבר וחצי דבר. המסקנה היא אפוא ששילוב התרבות הספרדית בסילבוס הלאומי כרוך בראש ובראשונה בשיבה לתפיסה שאפיינה את יהדות המזרח מאז ומקדם: קיום בצוותא של לימודי חול לצד לימודי הקודש.

מגזריות לצד ממלכתיות – "הסגנון השלטוני" של ש"ס

הקמת ש"ס, ומאוחר יותר – הופעתה כתנועה מנצחת בזירה הפוליטית – עוררו בקרב הספרדים גאווה רבה, וש"ס הפכה עבורם למוקד הזדהות. הספרדים, שנדחו על ידי הקהילה החרדית האשכנזית, ולא היו שותפים לקבוצות המובילות במדינה מאז הקמתה, נמצאו עתה במוקדי הכוח: הם קבעו גורלות והיו מושא לחיזור מצד מפלגות שלטון, מנהיגים פוליטיים ואנשי תקשורת. עם זאת, בפרוזדורי השלטון התגבש גם המילכוד הפוליטי שאליו נקלעה ש"ס, בנוסף למילכוד התרבותי והכלכלי שבו היא נתונה. מילכוד זה בא לידי ביטוי בדפוס הפעולה שאפיין את המפלגה כאשר הייתה בשלטון, וניתן להגדירו באמצעות האוקסימורון "מגזריות ממלכתית". במושג "מגזריות" (סקטוריאליזם) הכוונה למדיניות של ראשי מפלגות השלטון, אשר בתמורה לתמיכה פוליטית – מזרימים לאנשי מפלגתם ולראשי מפלגות אחרות, בהתאם לאינטרסים אנוכיים, תקציבים ומשרות, ואלה מזרימים אותם הלאה למקורביהם במגזר שהם חולשים עליו. כך משתמשים ראשי הממסד בכספי ציבור לחיזוק מגזרים ייחודיים על חשבון הכלל.⁵⁵

רקע

התופעה הייתה קיימת כבר בתקופת היישוב שלפני קום המדינה. אז בלטו שלושה מגזרים: מחנה הפועלים, המחנה האזרחי והמגזר הדתי. כל אחד מהמחנות הדגיש את ייחודו האידיאולוגי, ובמטרה להבטיח לעצמו ציבור תומכים גדול ככל האפשר הקים כל מחנה מערכת מסועפת של הטבות למגזר "של": שירותי בריאות ורווחה, מקומות עבודה, תנאים מועדפים לשיכון, חינוך מיוחד, מעונות לילדים, חדרים בבתי אבות.

ההטבות ניתנו על ידי מוסדות נפרדים לכל מגזר, ובכך הן סייעו להתגבשות החלוקה של החברה למגזרים. לדוגמה, קליטת גלי העלייה הגדולים שהגיעו לאחר קום המדינה הייתה מגזרית. הגופים הפוליטיים השונים נאבקו כדי להשיג לעולים מקומות עבודה והעניקו להם הטבות אחרות בתמורה לתמיכה פוליטית. באותה תקופה הקצו ראשי

55 עציוני הלוי, חוה (תש"ס). ארץ שסועה. תל אביב: מודן.

מפא"י ושותפותיה הקואליציוניות משאבים רבים לעולים החדשים. אלה האחרונים גילו נכונות להעניק בתמורה נאמנות פוליטית, אף כי על פי רוב הם התקשו להבין את האידאולוגיה של המפלגה שבה תמכו. קליטת העלייה בדרך זו הייתה אחד הגורמים לכך שהחברה בכללה נשארה מגזרית גם לאחר הקמת המדינה.

ה"ממלכתיות" שהנהיג בן גוריון עם קום המדינה הייתה אמורה להסדיר את היחסים בין הפרט, הקהילה והמדינה, וליצור שוויון בנקודת המוצא של הפרטים והקהילות – לא רק שוויון פוליטי, אלא גם שוויון בנגישות ובקבלה של שירותים קהילתיים וחברתיים ממערכות המדינה. במשך הזמן צמצמו הגופים המפלגתיים את פעילותם במתן שירותים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, ותפקידים שהיו נתונים בעבר בידי המערכת המפלגתית הועברו לידי משרדים ומנגנונים של המדינה או לידיים פרטיות. כך קמו לשכות עבודה ממלכתיות, משרדי השיכון, הסעד והמשרד לקליטת עלייה, והמשרדים השונים החלו להקצות משאבים כספיים ולספק שירותים על פי קריטריונים מוגדרים, יותר שוויוניים ואוניברסליים. המגזריות מהסוג הישן דעכה (אף כי לא נעלמה), והפן הממלכתי התחזק.

לאחר המהפך הפוליטי ב-1977, עם עליית מנחם בגין לשלטון, נוצר תיקו פוליטי בין הימין והשמאל. בתקופה זו החלה התפיסה הממלכתית להתערער. המפלגות החרדיות, שהיו לשון המאזניים בכנסת, ניצלו את מעמדן כדי להיטיב עם המגזר שממנו באו. פעילים ומנהיגים מן המגזר הדתי-חרדי הזרימו כספים למגזר זה באופן ייחודי, בתמיכת הימין אך גם בתמיכת השמאל. המפלגות האחרות אפשרו הזרמה זו של משאבים ממלכתיים למגזר ספציפי כ"תשלום" עבור תמיכה קואליציונית. התחזקות הגישה המגזרית אמנם אפיינה בעיקר את יחסי המפלגות הדתיות עם מפלגות השלטון, אולם היא באה לידי ביטוי גם במפלגות אחרות. לדוגמה, המפלגות שייצגו את המגזר הרוסי "ישראל בעלייה", ו"ישראל ביתנו", אימצו אף הן גישה זו, והקימו עשרות עמותות חדשות שעסקו בקליטת עלייה ונהנו מזרימת תקציבים ישירה למפלגתן. "השיטה המפא"יניקית" הישנה התעוררה לחיים והכתה שורש – הן תחת שלטון הליכוד והן אצל יורשתה ה"ממלכתית" של מפא"י – מפלגת העבודה.

הגישה המגזרית – דוגמאות נבחרות

שנים רבות היה מקובל בפוליטיקה הישראלית להתנות הסכמים קואליציוניים להקמת הממשלה בהסכמים להקצאת תקציבים ולמתן הטבות למפלגות המצטרפות לקואליציה. בזמנו כונו כספים אלה "כספים ייחודיים", והם הופנו בעיקר למגזר החרדי, לתמיכה בישיבות ובמוסדות דת. המשא-ומתן הקואליציוני יצר אפוא אווירה של הפקרות וזלזול בכספי המדינה; הוא היה כר פורה לגילויי שחיתות ולא היה נתון לפיקוח ולבקרה מספיקים.

בשנת 1992 בוטלה שיטת "הכספים הייחודיים". נקבע בחוק שכספי התמיכות ייכללו בתקציב המדינה ויוסדרו באמצעות נהלים מוגדרים, כדי להבטיח חלוקה צודקת ושוויונית של כספי הציבור. כיום מחולקות ההקצבות על פי ההסדרים שבתקציב המדינה, והן נתונות לביקורתו של מבקר המדינה.

עם זאת, הכללים וההסדרים הללו לא עמדו בפרץ. בחודש אוגוסט 2000 התפרסם דו"ח פנימי של משרד ראש הממשלה, לפיו במהלך השנים 1992-2000 עלה היקף ההקצבות לעמותות באופן ריאלי ב-75%. בשנת 1992 הוקצבו לעמותות 2.14 מיליארד שקלים ואילו לדוגמה בשנת 1998 גדל הסכום ל-4.04 מיליארד שקלים. יתר על כן, על פי הדו"ח, הרשויות המקומיות, שגם הן מתוקצבות מתקציב המדינה, מעבירות כל שנה לעמותות בנוסף לסכומים הנ"ל, בין מיליארד לשני מיליארד שקלים. בדו"ח נאמר כי מספר הגופים הנתמכים מתקציב זה גדל משלושת אלפים לחמשת אלפים ומאה. הדו"ח התריע על כך שכמות ההקצבות ומספר הנהנים מהן גדלו בשנים האחרונות בקצב מהיר ביותר, אולם לא פותחה במקביל מערכת בקרה ופיקוח שתוכל להתמודד עם הוצאות בסדר גודל כזה. הדו"ח גם מציין כי 80% מהתמיכות מועברים בעיקר באמצעות שני משרדי ממשלה – משרד החינוך ומשרד הדתות.⁵⁶ ביום שבו פורסם הדו"ח הופיע בעיתון הארץ הקטע הבא:

"המשמעות האמיתית של הגידול העצום בהיקף כספי התמיכות ובמספר העמותות שמקבלות אותם היא שאף על פי שהכספים הייחודיים בוטלו – הם עדיין כאן. רוב התמיכות מיועדות למוסדות דת, וזהו תחום שידע צמיחה מופלאה..."⁵⁷

במילים אחרות, הקצאת הכספים הייחודיים, הקשורה בזיכרון הציבורי כהסדר מושחת שבוטל באמצעות החוק, עברה תהליך של "הכשר": היא קיבלה מעמד ממלכתי באמצעות התקציב הגלוי לעמותות, שאין עליהן כל פיקוח אפקטיבי. הדו"ח מוסיף שלאחר החלטת הממשלה להדק את הפיקוח, סוכלה ההחלטה על ידי גופים אינטרסנטיים שביקשו להמשיך לשמור על עמימות בתחום זה.

חשוב לציין ש"ס הגדילה לעשות מכולם. היא אימצה את השיטות שנקטו מפא"י ההיסטורית, המפד"ל ואגודת ישראל, והפריזה באופן קיצוני בחלוקת הטבות ל"אנשי שלומנו" בלבד. ש"ס התבלטה לא רק בקבלת תקציבים ייחודיים, אלא גם בניצול מושכל של תקציבים כלליים.

ש"ס התנתה את הצטרפותה לממשלות רבין, נתניהו וברק בכיסוי הגירעונות שצברו מוסדות החינוך שלה – גירעונות שהסתכמו במיליוני שקלים. התניה ישירה כזו של

56 אודנהיימר, אליסה. הארץ (9 לאוגוסט 2000).

57 אילן, שחר. הארץ (9 לאוגוסט 2000).

תמיכה פוליטית במתן כספים לסיפוק צרכיו של מגזר ספציפי חרגה בהרבה מכל מה שמוגדר כ"קריטריונים ממלכתיים".

כאשר ש"ס הפכה למפלגת שלטון היא גילתה העדפה ברורה למגזר שאותו ייצגה ולאנשיה, העדפה שחרגה מהמקובל אצל מפלגות שלטון אחרות. פעילי המפלגה טוענים כי המוסדות שהקימה – בתי הכנסת, המעונות, המועדונים ובתי-הספר – משרתים את כלל האוכלוסייה ולא רק את ציבור תומכיה, ולכן הם זכאים לתמיכה ממשלתית עבור תרומתם לקהילה. חרף טענה זו, בימי בחירות הופכים מוסדות "ממלכתיים" אלו למטות בחירות, ועובדיהם, המקבלים שכר מקופת המדינה, הופכים לפעילי בחירות. את הפירות הפוליטיים של הפעילות היומיומית קוצרת המפלגה בתקופת הבחירות.

בש"ס לא נהוג לערוך מפקד חברים ואין פנקס חבר. אין בה גבולות ברורים בין פעילות חברתית, תרבותית וחינוכית ובין פעילות פוליטית. דוגמה מובהקת לכך הם הכינוסים הגדולים שערכו פעילי ש"ס פעמיים בשנה בחול המועד פסח ובחול המועד סוכות באיצטדיון האוניברסיטה העברית או בגן סאקר בירושלים. כינוסים אלו כונו "מסעות התעוררות דתית" בנוכחות מנהיגיה הרוחניים של המפלגה והם מומנו על ידי משרד הדתות. למעשה היו אלו הפגנות כוח פוליטיות אדירות של התנועה, כמו זו שהתקיימה ב-23 באפריל 1997 באיצטדיון האוניברסיטה ושהפכה להפגנת מחאה נגד המערכת המשפטית של מדינת ישראל לאחר שהיועץ המשפטי לממשלה החליט להעמיד לדין את אריה דרעי בפרשת רוני בראון וניסיון ההשתלטות הכושל על התביעה הכללית במדינת ישראל.⁵⁸

כבר בממשלה ה-25 (1992-1995) בראשות רבין, בדיונים לקראת הקמת מינהל החינוך החרדי במשרד החינוך, הסתמנה נטייתה של ש"ס להתבדלות מגזרית. בראש אגף זה עמד איש ש"ס, שכיהן גם כסגן שר החינוך. המינהל הוקם כדי לאפשר לאנשי ש"ס לפקח על רשת מוסדות החינוך שלה, שניזונה מתקציבים ממשלתיים, בדומה לשליטה של אגודת ישראל ברשת החינוך העצמאי. כלומר, ש"ס ביקשה לחקות את אחותה החרדית המתבדלת במקום ליצור מודל חדש שישלב את תכניה בתוך התכנים הממלכתיים. הרבנים שלום כהן ושמעון בעדני, חברי "מועצת חכמי התורה" של ש"ס ונאמני הרב שך, ניסו לגייס את תמיכתו של הרב שך בעניין זה. הם טענו באזניו שהיחסים בין הרב מאיה (שהיה מועמד לשמש כסגן שר החינוך וכמנהל מינהל החינוך החרדי) לבין שר החינוך יהיו בבחינת "כפיפות בלתי מתערבת".⁵⁹ ואמנם, המפקחים על מוסדות "מעייני החינוך התורני" מתפקדים כנציגי המפלגות החרדיות (כמו ברשת החינוך העצמאי), והם רואים את עיקר תפקידם במניעת התערבות של משרד החינוך (אף כי הוא המשלם את שכרם)

58 דין, אריה (1999). **המעין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס**. ירושלים: כתר, עמ' 7-8, 214-220, 288-291.

59 דין, אריה. **שם**, עמ' 328.

בתכנים של מערכת החינוך החרדית. כלומר, במקום לייצג את המשרד כלפי מערכת החינוך הם מייצגים את האינטרסים של החינוך המגזרי. גישה זו בלטה במיוחד במאבקם של אנשי ש"ס נגד הנהגת תכנית הליבה בקרב הבנים בגילאי בית הספר העל-יסודי (ישיבות קטנות).⁶⁰

בממשלת ברק שקמה ביולי 1999, כיהן יוסי שריד כשר החינוך. לאחר שרשת החינוך של ש"ס, "מעין החינוך התורני", נקלעה לגירעונות של עשרות מיליוני שקלים, תבע השר להחיל סדרי מינהל תקין על מוסדות החינוך של המפלגה, וסירב לאפשר לסגנו, איש ש"ס, לפקח עליהם. ראשי ש"ס סירבו לקבל את כללי הפיקוח הממלכתיים ולאחר משבר מתמשך הצביעה ש"ס ב-7 למאי 2000, ביחד עם האופוזיציה, על הצעה חוק לפיזור הכנסת. לא הייתה זו הפעם ראשונה שבה ישבה ש"ס בקואליציה, אך פעלה פעם כחלק מהקואליציה ופעם כאופוזיציה, במטרה לקדם אינטרסים מגזריים של התנועה. היטיב להגדיר זאת ראש תנועת ש"ס, השר אלי ישי: "אופוזיציה בתוך קואליציה", דהיינו: מגזרית וממלכתית בעת ובעונה אחת.⁶¹

דוגמה מחיי היומיום לשיטת הפעולה של "המגזריות הממלכתית" ניתן להביא מהצעת החוק שזכתה לכינוי "חוק רחמים מלול" (על שם מגיש ההצעה). מדובר בהצעת חוק שהעלתה קבוצת חברי כנסת מש"ס. באופן מוצהר מטרת ההצעה הייתה לאפשר לעובד מדינה (כגון מורה בחינוך הממלכתי, הממלכתי-דתי או העצמאי) שנבחר לתפקיד ציבורי לקבל זכויות פנסיה מוגדלות – גם בגין עבודתו הקודמת. למעשה, באמצעות חוק זה ביקשו אנשי ש"ס להגדיל באלפי שקלים את זכויות הפנסיה של אנשים ממפלגתם. עם אלה שהיו אמורים לצאת נשכרים מהחוק נמנו מספר חברי כנסת של ש"ס שהיו בעבר מורים במערכת החינוך העצמאי, וכן עסקנים שמונו (מטעם שר הפנים שהיה איש ש"ס) לראשי מועצות מקומיות ולסגניהם במגזר הבדווי או הערבי.⁶²

פן נוסף בהתנהלות "המגזריות הממלכתית" של ש"ס בא לידי ביטוי במהלכים להקמת רשות שידור דתית לצד רשות השידור הממלכתית והרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו. המהלך הראשון היה הכנסת תיקון בחוק ההסדרים במשק (תיקון שאושר על ידי הכנסת ב-23 בפברואר, 1999). בתיקון זה נקבע כי כל תחנות הרדיו הפירטיות שפעלו חמש שנים רצופות לפני האחד בינואר 1999 יוכלו לקבל זיכיון חוקי לשדר. צעד זה נתן הכשר לערוצי הרדיו הפירטיים של ש"ס (הקרויים "ערוצי הקודש"). ערוצים אלה פופולריים בקרב מצביעי המפלגה, שידוריהם תופסים מקום משמעותי בתרבות הפנאי שלהם, ומשמשים כרשת תקשורת וגיוס ארצית בעת הפגנות ובחירות. נשאלת השאלה אם

60 שיפר, ורדה (1998). **מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

61 גולן, אבירמה. 'האם אלי ישי מביט לאחור?' **הארץ** (1 ביוני 2000).

62 אילן, שחר. 'הכנסת תדון היום בחוק שיגדיל פנסיה של עסקנים חרדים'. **הארץ** (13 בדצמבר 2000).

עבודת השדרים ותוכן השידורים של "ערוצי הקודש" אכן משקפים גישה ממלכתית, כמתחייב מקבלת מעמד ממלכתי. על כך אמר הרב יוסף בן פורת, שדרן בתחנת רדיו 10, העוסק בחזרה בתשובה: "ברגע שנקבל סוכריה, נקבל גם את העוקץ וניכנס תחת המשטר"⁶³.

ש"ס חדרה לכל תחומי החיים בחברה תוך אימוץ הגישה של "מגזריות ממלכתית". היא דחקה את המפד"ל מהבכורה בתחום שירותי הדת האמורים להיות ממלכתיים, (גם המפד"ל לא נהגה בהם בצורה ממלכתית) והשתלטה על רוב המועצות הדתיות ועל רוב המשרות של רבני ערים, רבני שכונות ודיינים. המפלגה פעלה גם במסגרת ההסתדרות הכללית: רבים ממועדוני ההסתדרות גויסו לצורך פעילות של רשת "אל המעיין"⁶⁴, וכן נעשה ניסיון להקים קופת חולים נפרדת לאנשי ש"ס ותומכיה באמצעות עמותת "נצח מרגלית" וקופת חולים לאומית.⁶⁵

התיאורים שלעיל מדגימים, ולו רק במעט, את היקף הפעולה של "המגזריות הממלכתית" נוסח ש"ס. שיטת פעולה זו באה לידי ביטוי במארג שלם של חוקים, תקנות, החלטות כנסת וממשלה, פעולות ברשויות מקומיות ובארגונים ציבוריים. השניות הזו קיימת במדינת ישראל של ימינו כתרבות פוליטית נורמטיבית, המקובלת על מגזר אוכלוסייה גדול.

דחיקת ש"ס לאופוזיציה בממשלה ה-29 בראשות אריאל שרון וירידת משקלה הפרלמנטרי גדעו את אחיזתה במוקדי הכוח, למעט במערכות דוגמת "מעין החינוך התורני". אולם גם עתה רשת חינוך זו, שזכתה למעמד ממלכתי, ממשיכה כאמור לתפקד על פי דפוס פעולה מגזרי.

ההתנהלות המגזרית היא אחת הרעות החולות המאפיינות את החברה הישראלית. נראה שההשלמה עם קיום המגזריות נובעת מאי רצון או חוסר יכולת להיאבק בתופעה. כל המפלגות נוטות לסגת לאזור ה"חמים" של המגזריות על פי הכלל שאם אי אפשר להילחם בתופעה – אזי מצטרפים אליה. גם מפלגות השלטון הגדולות חוזרות עתה לחיק המגזריות שאפיינה את ימי טרום המדינה, והן מקימות "עמותות בית" שאליהן מוזרמים כספים. המאבק באפליה הנובעת ממניעים פוליטיים נותר בידי עמותות וולונטריות, דוגמת עמותת "עם חופשי", או "התנועה לאיכות השלטון". המגזריות כיום מבטאת ללא ספק נסיגה של החברה הישראלית לאחר יובל שנים למדינה.

63 אילן, שחר. 'התחנות הפירטיות – רשת הקשר של ש"ס'. **הארץ** (18 ביוני 2000).

64 הזרוע הארגונית והחינוכית של ש"ס. הוקמה בראשית 1985 כדי לקלוט את ההקצבות והכספים הייחודיים שניתנו לש"ס. הרשת הקיפה מגוון מוסדות: תלמודי תורה, מתנ"סים, מועדוני קשישים ועוד. מאוחר יותר קיבלה את השם "מעין החינוך התורני".

65 שדמי, חיים. 'המרדף של קופות החולים אחרי הקול החרדי'. **הארץ** (12 בפברואר 2001).

סדקים ראשונים בגישה המגזרית ?

לאחרונה יש עדות כי בקהילה החרדית עולים הרהורי כפירה בתועלתה של פוליטיקה מגזרית. בינתיים היחיד שמבטא הרהורים אלה בגלוי הוא אריה דרעי, מנהיג ש"ס לשעבר. "בעשרת הדיברות לא כתוב שחייבות להיות מפלגות דתיות", כך התבטא דרעי בראיון שנתן לעיתונאי אריה דיין מעיתון הארץ ב-26.4.2004. דרעי טען שבשנות החמישים והשישים היה הציבור החרדי "מיעוט קטן שקיומו היה נתון בסכנה", לכן הייתה הצדקה לקיום מפלגות דתיות. אולם כיום,

"כאשר הציבור החרדי הפך לעובדה שאין עליה עוררין", ייתכן שכבר אין צורך בהן. כיום הדאגה לזכויות החרדים בתחומים דוגמת חינוך או כשרות מובטחת "על ידי המדינה או על ידי חוקי ההיצע והביקוש בשוק החופשי...היום כבר לא צריך מפלגות חרדיות בשביל שמפעלי מזון או בתי מלון ירצו לקבל את ההכשרים החרדיים...הם בעצמם מעוניינים בהכשרים האלה, כדי למכור את המוצרים והשירותים שלהם לציבור החרדי".

יתרה מזו, לדעת דרעי:

"קיומן של מפלגות חרדיות מעורר אנטגוניזם בקרב הציבור החילוני ומצמיח תופעות כמו שינוי... ויוצר שנאה ועימות ללא תועלת...אני מציע לציבור החרדי להתחיל לחשוב על האפשרות להשתלב במסגרת אחרת, רחבה יותר, אולי מפלגה משותפת לחרדים, דתיים ומסורתיים...המפלגות החרדיות פטרו את המפלגות הגדולות מהחובה לדאוג לעניינים היהודיים, והתוצאה היא שברגע שהוקמה ממשלה בלי מפלגות חרדיות אף אחד לא דואג לזה".

במבנה שדרעי מציע:

"המפלגות הגדולות ידעו שדברים אלו הם באחריותן... המאבק התרבותי על הצביון הכללי של המדינה [יתנהל בין שתי קבוצות]: מצד אחד יהיו שינוי ואחרים, הרוצים מדינה מערבית לגמרי וחופשית לגמרי, ומצד שני יהיה הציבור, שרוצה שהמדינה תהיה במידה כזאת או אחרת מדינה יהודית. החרדים צריכים להשתלב במאבק הזה יחד עם המסורתיים בליכוד ובמפלגות אחרות".

הכיוון החדש שהוא צופה לעתיד הוא שניהול המאבק על השבת יהפוך למשותף לחרדים, דתיים ומסורתיים ויישא אופי חברתי :

"אפשר יהיה לקיים את המאבק על השבת בתור מאבק חברתי. הרי פתיחת הקניונים בשבת היא עניין אנטי חברתי, שפוגע גם בבעלי חנויות קטנות ...

כאשר אתה מנהל את המאבק על השבת כעניין דתי, אתה מפסיד את הקרב מראש. אם אתה מנהל אותו כעניין חברתי, יש סיכוי גדול יותר להצליח".⁶⁶

דברים אלה מעוררים את התהייה: האם האיש אשר בנה את ש"ס והוביל אותה להישגים פוליטיים מופלגים מבין את המילכוד שבו נתונה הקהילה החרדית-מזרחית, וחווה את סופה של הפוליטיקה המגזרית ?

למסקנות שונות לחלוטין מגיעים נציגים מובהקים של הקהילה החרדית – ח"כ מאיר פרוש וח"כ ישראל אייכלר מיהדות התורה. גישתם היא הגישה החרדית ה"קלאסית", ושניהם משוכנעים כי קיומן של מפלגות חרדיות חיוני להגנה על האינטרסים הפרטיקולריסטיים של הקהילה החרדית.

ח"כ מאיר פרוש טוען:

"הילד של מאיר פרוש לא נמצא במצב דומה לזה של הילד החילוני. ההורים של הילד החילוני יודעים כבר ביום שהוא נולד שמובטחים לו גן ילדים ובית ספר. ההורים של הילד החרדי, לעומת זאת, יודעים שבלי השתדלנות הפוליטית של חברי הכנסת החרדיים מערכת החינוך החרדית יכולה לקרוס..."⁶⁷

כשח"כ מאיר פרוש מדבר על קריסת מערכת החינוך החרדית הוא אינו מתכוון לסגירת מוסדות החינוך ושליחת המורים הביתה, שכן הוא מיטיב לדעת שמערכת החינוך החרדית, בדומה למערכות החינוך האחרות בישראל, מתקצבת על ידי המדינה באמצעות חוק התקציב ובמובן זה ההקצבות הן אוניברסליות. הקריסה בה מנופף ח"כ פרוש בחזונו האפוקליפטי היא תרבותית: הוא חושש שהכנסת תפעיל לחצים לשילוב תכנית הליבה בבתי הספר היסודיים ובתלמודי התורה, ותכפה שילוב של לימודי חול בשיבות הקטנות. הוא שואף להגן על האינטרסים הפרטיקולריסטיים של מערכת החינוך החרדית, דהיינו, לדאוג לכך שתזכה בתקציבים מכספי המדינה, אך תהיה משוחררת כליל מפיקוח של המדינה בכל הנוגע לתוכני הלימודים.

ח"כ אייכלר מעלה טיעונים דומים:

"אומרים לחרדים 'לכו לעבוד' בזמן שיודעים שאין איפה לעבוד, כי כל מה שהם רוצים זה להוציא את החרדים מהשיבות, כדי שיפסיקו להיות חרדים. התברר לנו שגם הליכוד, ולא רק שינוי והשמאל, רוצה שלא יהיו פה חרדים... הציבור החרדי מבין שבמצב הזה יש צורך לשמר ולחזק את המפלגות החרדיות".⁶⁸

66 דיין, אריה. 'בעשרת הדברות לא כתוב שחייבות להיות מפלגות דתיות'. הארץ (24.6.2004).

67 דיין, אריה. שם.

68 דיין, אריה. שם.

ח"כ אייכלר מיטיב לדעת שגם בעבר, כשהיו יותר מקומות עבודה במשק, חלק נכבד ביותר מהציבור החרדי נמנע מלצאת לשוק העבודה כל עוד יכול היה להסתגר באוהלה של תורה. גם כיום, כאשר שוק העבודה מוגבל, מתנגדים חוגים בעלי עוצמה בחברה החרדית להכשרה מקצועית של אברכים. בשכונות החרדיות הופצו פשקווילים מאירי עניים תחת הכותרת "הכשלה מקצועית", עליהם חתומים רבנים חשובים. בפשקווילים אלה הם תובעים מהלם להתרחק מהקורסים להכשרה מקצועית המוצעים להם על ידי מסגרות לימוד חרדיות. האמירה של ח"כ אייכלר, לפיה "כל מה שהם רוצים זה להוציא את החרדים מהשיבות על מנת שיפסיקו להיות חרדים" היא בגדר תעמולה חסרת בסיס, המטעה את הציבור. השאיפה לשלב יותר חרדים בשוק העבודה אינה רלוונטית כלל לבחורי השיבות, אלא לאברכי הכוללים. כל עוד בן התורה לומד בישיבה אין הוא נתבע לעבוד, אולם לאחר שנשא אישה והקים משפחה – מדוע לא יעבוד לפרנסת משפחתו ויקבע עתים לתורה, כפי שהיה נהוג ב"תור הזהב" של הישיבות בליטא במאה ה-19?

מיום שנוצרו נסיבות פוליטיות אשר דחקו את ש"ס לאופוזיציה אין לה יותר מה להציע באמצעות פוליטיקה מגזרית. בכל זאת, רשת "מעין החינוך התורני" ממשיכה לפעול והיא מתוקצבת על ידי הממשלה, בדומה לרשתות החינוך האחרות, על פי קריטריונים מתאימים.

הדרך העיקרית לשיפור המיצב החברתי-כלכלי של האוכלוסייה התומכת בש"ס היא באמצעות חינוך. ניתוקם של בני התורה מלימודי חול פוגע בסיכוייהם להגיע לעצמאות כלכלית. יש להקנות להם השכלה כללית ואפשרות להשתלבות מקצועית בשוק העבודה – אלה יאפשרו להם להיות חופשיים מתלות במפלגה וביכולתה לגייס למענם תמיכה ממשלתית. אם תיאלץ ש"ס להמשיך לשבת באופוזיציה, רבים ינטשו אותה מכיוון שהיא לא תהיה רלוונטית עבורם.

הנהגת ש"ס בחרה באסטרטגיה בלתי סבירה; אסטרטגיה זו מסיגה את יוצאי עדות המזרח לאחור, לשדה המאבק שבו התמודדו הוריהם וסביהם ומנציחה את נחשלותם. הנחיתות של מעמדם החברתי-כלכלי הוסברה בעבר (בטעות) כנחיתות תרבותית, הנובעת ממוצאם העדתי. כיום ברור לכל שנחיתות זו נובעת מהעדר השכלה. ההימנעות מלימודים היא גזירת "אל תעשה" במקום שלא חל בו כל איסור. ציווי זה פוגע קשות הן במגזר אוכלוסייה גדול והן במדינה. אם ש"ס והחרדים הספרדיים ימשיכו במתכונת התרבותית הליטאית, השוללת לימודים כלליים בצד לימודי הקודש, יהיו למדיניות זו תוצאות הרוות אסון. במצב זה הנכסים שיישארו בידי המפלגה יהיו מוגבלים להתרסה ותעמולה, המוסיפות להעלות באוב את "חטאי העבר" של מפלגות השלטון בשנותיה הראשונות של המדינה. על "נכסים" כאלו אין אפשרות לבסס קיום של מפלגה, משום שלא ניתן לקדם את השכבות החלשות באמצעות הסתה או מדיניות של בתי תמחוי. זוהי אסטרטגיה כושלת המכלה את עצמה. ש"ס צריכה אפוא לשנות את התנהלותה ולחולל שינוי מעמיק במדיניותה. את דרך הפעולה המומלצת ניתן לתאר על רגל אחת באמצעות האימרה הידועה: "תנו להם חכות ולא דגים".

מן הראוי שמנהיגי החרדים יביאו בחשבון את הנתון הבא: שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה החרדית הוא 4.4% (ריבוי טבעי בלבד), בהשוואה לשיעור גידול שנתי של

2.5% באוכלוסייה הכללית. מממצאים אלה מסיק הסוציולוג א. ברמן שהאוכלוסייה החרדית מכפילה את עצמה כל 16 שנים.⁶⁹ בהנחה שדפוס התעסוקה וכושר ההשתכרות הדל של האוכלוסייה החרדית לא ישתנו בעתיד, תוך שנים מספר יגדל עוד יותר הנטל שבו נושא ציבור משלמי המסים, והמצב יהפוך בלתי נסבל. יש להניח שבסיטואציה כזו תפרחנה מפלגות אנטי-חרדיות תואמות שינוי ותזכינה לפופולריות ולהצלחה פוליטית. במצב שכזה יהיה קשה למפלגות חרדיות מגזריות להשתתף בקואליציה. כתוצאה מכך, לא זו בלבד ש"ס לא תצליח "להחזיר עטרה ליושנה" – היא גם תאבד את התמיכה הציבורית שלה בקרב עדות המזרח.

ואשר ל"החזרת העטרה ליושנה" – הפרשנות הרשמית של ש"ס לאמירה זו היא החזרת ההגמוניה של ההלכה הספרדית בארץ ישראל. מורי הלכה, ובראשם הרב עובדיה יוסף, ממשיכים לשלשלת היסטורית ארוכה, שראשיתה ברבי יוסף קארו, מחבר ה"שולחן ערוך". יוסף קארו, שהתיישב בצפת בשנת 1563, פסק שהנהוג ההלכתי המחייב בארץ ישראל הוא כדרכו וכדרכם של הספרדים ולא כדרך האשכנזים, מכיוון שהספרדים היו רוב בארץ ישראל באותה תקופה. האשכנזים הגיעו מאוחר יותר, על כן היה עליהם לנהוג כמנהג המקום. במהלך השנים חל שינוי במצב זה, ומזה כמאה שנים מושלת ההגמוניה האשכנזית בכיפה בכל הנוגע למנהגים בארץ ישראל.

עם עליית כוחה הפוליטי של ש"ס, טענו אנשי התנועה ותומכיה כי ארץ ישראל כפופה לסמכותו של מרן הרב עובדיה יוסף ולפסיקתו, ומשום כך, מן הראוי שיתבטלו מנהגי האשכנזים. מאז נבחר לרב הראשי של תל-אביב (1968), מנהל הרב יוסף מאבק עיקש ליישום ההלכה על פי מנהג הספרדים בתחומים רבים, כגון: שחיטה, אכילת קטניות בפסח, נישואין, נוסח התפילה ועוד. השאלה היא כיצד ינהגו בני עדות המזרח המתחנכים בישיבות האשכנזיות או אלו הלומדים בישיבות ספרדיות המצויות בשליטה ליטאית. וכי אדם בודד ויחיד בדורו מסוגל לשאת לבדו בעולו של המאבק, כאשר מרבית הישיבות ותלמידיהן חיים בעולם הלמדנות הליטאית? נראה שהגיע הזמן להרחיב את הגדרת המושג "החזרת עטרה ליושנה" ולחולל שינוי יסודי באורח החיים של הספרדים החרדיים, כך שיימזג בין למדנות לפרנסה, בין תורה ל"דרך ארץ". כך "תוחזר העטרה ליושנה" בכל תחומי החיים, וש"ס תזכה הן לתמיכה ציבורית נרחבת בקרב יוצאי עדות המזרח והן ללגיטימציה בקרב הציבור הרחב.

69 כהונאי, סמי (2004), ש"ס, עמ' 59.

מקורות

- באום-בנאי, רוני (2001). 'תנועה חרדית ציונית'. בתוך: פלד, זאב (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות. תל-אביב: ידיעות אחרונות. עמ' 102-125.
- דהאן, מומי (1988). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית, חלק א: התחלקות ההכנסות בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דון יחיא, אליעזר (תשמ"ה). 'המאבק על החינוך במחנות העולים'. ניב המדרשיה, י"ח-י"ט.
- דיין, אריה (1999). המעיין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס. ירושלים: כתר.
- הורוביץ, נרי (ניסן תש"ס). 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי'. כיוונים חדשים 2.
- המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון (2002). ממדי העוני ואי-השוויון בהתחלקות ההכנסות במשק – 2001: ממצאים עיקריים. ירושלים.
- זוהר, צבי (תשנ"ג). מסורת ותמורה. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- טסלר, ריקי (2003). בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית. ירושלים: כתר.
- יוסף, עובדיה (תשמ"ג). יחווה דעת.
- יוסף, עובדיה (תשנ"ג). יביע אומר.
- כהונאי, סמי (18 במרס 2004). שילוב המגזר החרדי בשוק העבודה: תמונת מצב ומשמעויות. ירושלים: כנסת ישראל, מרכז מחקר ומידע.
- כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (אייר תשס"ד, מאי 2004). דין וחשבון – התכנית הלאומית לחינוך. ירושלים: משרד החינוך.
- לאו, בנימין (תשס"ב). "להחזיר עטרה ליושנה": עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- לוי, גל ואמריק, זאב (2001). 'ש"ס וחזיון התעתועים האתני'. בתוך: פלד, זאב (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות. תל-אביב: ידיעות אחרונות. עמ' 126-158.

- לופו, יעקב (2003). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לופו, יעקב (2004). **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליסק, משה (תשנ"ט, 1999). **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך**. ירושלים: מוסד ביאליק,
- לסקר, מיכאל (תשמ"ג). 'החינוך היהודי במרוקו'. בתוך: יצחק בצלאל (עורך), **פעמי מערב**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- סבירסקי, שלמה (1990). **החינוך בישראל - מחוז המסלולים הנפרדים**. תל-אביב: הוצאת ברירות.
- עציוני הלוי, חוה (תש"ס). **ארץ שסועה**. תל אביב: מודן.
- פלוצקר, סבר. 'סקר המוסף לשבת ומינה צמח'. **ידיעות אחרונות** (המוסף לשבת, 8 בספטמבר 2000).
- פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מנחם (תשל"ח). **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, תרע"ח - תרצ"ו**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- קימרלינג, ברוך (2004). **מהגרים, מתיישבים, ילידים**. תל-אביב: עם עובד.
- רהט, מנחם (1998). **הרוח והכוח: איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית**. תל-אביב: אלפא תקשורת.
- רודריג, אהרן (תשנ"א). **חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- שיפר, ורדה (1998). **מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שטרית, סמי שלום (2004). **המאבק המזרחי בישראל 1948-2004**. תל-אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה (2004). **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**. תל-אביב: עם עובד.
- עיתונים: ידיעות אחרונות, יתד נאמן; הארץ; מעריב.

Cohen, Erik H. (2002). *Les Juifs de France*. Paris: Fond Social Juif Unifié.